

ОЛЕНА СИМОНЧУК,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України (01021, Київ, Шовковична, 12)

OLENA SIMONCHUK,

Doctor of Sciences in Sociology, Leading Research Fellow at the Social Structures Department, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

e.simon4uk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7685-2387>

Соціальна структура українського суспільства під впливом повномасштабної війни: концептуальні та емпіричні пошуки

Українські дослідники соціально-структурного напрямку з 2022 року працюють переважно у межах «соціології надзвичайності». Метою досліджень є вивчення впливу війни на різні елементи соціальної структури — інститути, групи, організації. Наразі вже з'ясовано зразки деформації інститутів внаслідок війни (Макеев, 2022b), особливості соціальної структури воєнного стану (Макеев, 2023), соціальні наслідки війни (Куценко, 2022), тренди трансформації соціальних самооцінок і сприйняття нерівності (Симончук, 2022, 2023). У цій статті дослідження сфокусовано на динаміці соціальних груп і класів за умов війни.

У мирні часи розмова про соціально-групову структуру насамперед передбачає соціально-економічну стратифікацію, яка базується на відносинах власності та зайнятості. У пізній радянський період основна увага була до класів робітників і селян та верстви інтелігенції, у пострадянський — до власників і найманих працівників, серед останніх — до середнього і робітничого класів. Проте під час війни змінюється характер соціальних можливостей та відносин, утворюється багато нових соціальних груп, специфічних для суспільства у воєнному стані, зокрема: «внутрішньо переміщені особи», «біженці за кордоном», « мешканці окупованих територій», «ветерани війни», «військовополонені», «особи з інвалідністю»; водночас зростають роль і статус груп, які мають стосунок до захисту країни, — «військовослужбовці», «бійці територіальної оборони», «працівники оборонних підприємств». Ці групи, широко репрезентовані у повсякденній мові, медіа та офіційному дискурсі (що є відображенням гостроактуальних та напружених відносин), стають головним об'єктом влад-

Цитування: Симончук, О. (2024). Соціальна структура українського суспільства під впливом повномасштабної війни: концептуальні та емпіричні пошуки. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 26–62, <https://doi.org/10.15407/sociology2024.01.26>.

них рішень, а їхні інтереси представляють багато державних і громадських організацій¹.

Вивчення такої цілісної та водночас строкатої за зрізами соціальної структури часів війни є важливим завданням, проте у цій статті дослідницький фокус — на соціально-економічному її зрізі, тобто розподілі соціальних груп з різним відношенням до власності та зайнятості. Як під впливом війни соціальні класи і групи змінюються кількісно? Втрачають їхні представники чи набувають ресурси, життєві шанси, престиж і повагу? Як соціальна структура трансформується в загальнонаціональному, а також регіональному, поселенському та гендерному вимірах? Які інституційні та матеріальні передумови цієї динаміки? Як змінюються канали висхідної і низхідної мобільності? Чи трансформуються услід за зміною соціально-групової структури країни соціальні ідентичності її громадян?²

Результати авторських теоретичних та емпіричних розвідок з метою з'ясування зазначених питань щодо соціально-групової динаміки українського суспільства за півтора року повномасштабної війни викладено нижче за такою логікою. Спочатку розглянуто досвід і концептуальні засади вивчення зв'язку війни та соціальної структури в західній і вітчизняній науці, на основі яких здійснено спробу розроблення концепції впливу тотальної війни на соціально-групову структуру суспільства, яке протистоїть зовнішній агресії. Потім з'ясовано комплекс деструктивних і конструктивних (руйнівних і сприятливих) передумов, які детермінували соціально-групову трансформацію України під час російської агресії. Далі, на правах емпіричної розвідки, проаналізовано динаміку розподілу соціальних класів і груп кожні пів року великої війни на підставі різноманітних даних, по-перше, з відкритих офіційних джерел, по-друге, із соціологічних опитувань. У завершальній частині узагальнено теоретичні та емпіричні результати і розроблено прогноз розвитку подій за сприятливих і несприятливих умов.

Концептуальні підходи до вивчення впливу війни на соціальну структуру

Зв'язок війни як надзвичайної події та соціальної структури, зокрема інститутів, класів і груп вивчали соціологи та історики різних країн і часів.

¹ Наприклад, у складі уряду України є Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій і Міністерство у справах ветеранів, а у складі Верховної Ради — Комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції окупованих територій, нацменшин і міжнародних відносин і Комітет з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів, а також низка Тимчасових спеціальних комісій для врегулювання питань з надання соціальних гарантій ветеранам війни, військовим, членам їх сімей та сімей загиблих.

² Також у межах цієї тематики актуальними є такі дослідницькі запитання: чи однаковим чином (ресурсно, статусно, мірою впливовості) представники різних груп і класів потерпають від війни? Чи трансформуються їхні установки щодо структури українського суспільства і свого місця в ньому? Як змінюється їхнє сприйняття суспільних відносин — соціальної нерівності, несправедливості, напруженості? У яких формах і наскільки активно вони об'єднуються і захищають свої інтереси? Стосовно деяких з цих питань дослідницькі розвідки вже реалізовано (Симончук, 2022, 2023).

Герберт Спенсер (Spencer, 1876), звертаючись до історії виникнення держави та політичних інститутів, вирізняв дві суттєво різні стадії соціальної організації та, відповідно, два типи держави — військову і промислову. Головною функцією держави першого типу є війна, тому найбільш розвиненим є військовий апарат; об'єднання зусиль громадян задля військових цілей має форму «примусової корпорації», що призводить до втрати учасниками індивідуальності та перетворення їх на власність держави. Військова організація суспільства досягає «спільного корпоративного діяння»: всі, хто не воює, працюють на потреби тих, хто воює; всі учасники підпорядковують державі своє життя, свободу та власність¹. Ці єдність і згуртованість можливі лише за посередництва влади, тому найхарактернішою рисою військового правління є ієрархічна система централізації управління, яка поширюється на всі сфери суспільної діяльності.

Промисловий, більш розвинений тип суспільства має протилежні характеристики — добровільна, а не примусова корпорація, свобода ремесел і торгівлі, недоторканність приватної власності, децентралізація влади, представницький характер політичних інститутів, наявність ефективного механізму погодження різних групових інтересів; загалом же таку «мирну боротьбу за існування» рухає промислова конкуренція. Правосвідомості та звичаям громадян у такому типі суспільства властиві: поширеність відчуття особистої свободи та ініціативи, повага до права власності та свободи інших, невелика міра підпорядкованості авторитету влади (навіть «право ігнорувати державу»). Спенсер і його послідовники розглядають ці типи соціальної організації не лише як фази історичного розвитку, а й як характеристики суспільства та держави часів війни і миру. Крім того, Спенсер багаторазово вказує на відмінність суспільств, які організовані для нападу та захисту (Spencer, 1876: pp. 577–583).

Питирим Сорокін впродовж усього професійного життя вивчав проблеми війни та миру, зокрема їхній вплив на різноманітні соціальні феномени — демографічні, політичні, економічні, соціальні, культурні, моральні, психологічні². Серед *демографічних* наслідків війни він називає великі прямі та непрямі втрати населення і шкоду станом його здоров'я (маси поранених та інвалідів), зазначаючи, що «у війнах гинуть, насамперед, найздоровіші й найпрацездатніші вікові групи» (Сорокін, 1922: с. 357). *Політичні* наслідки Сорокін виокремлював з прямим посиленням на теорію Спенсера: війна і мілітаризм призводять до розширення державного контролю, централізації влади, деспотизму, посилення соціально-політичної стратифікації, зменшення автономності та самостій-

¹ Серед дослідників зв'язку війни і суспільства — послідовників Спенсера популярною є така його цитата: «Військовий тип суспільства особливий тим, що в ньому армія є ніщо інше, як мобілізований народ, а народ — ніщо інше, як армія в бездіяльному стані; через це будова суспільства такого типу вкрай подібна до устрою армії» (Spencer, 1876: p. 584).

² Серед його праць з цієї тематики, зокрема: «Війна та мілітаризація суспільства» (Сорокін, 1922), «Голод та ідеологія» (Сорокін, 1922), «Соціологічна інтерпретація “боротьби за існування” та соціологія війни» (Сорокін, 2004), «Соціологія революції» (Sorokin, 1925), «Соціально-мобільність» (Sorokin, 1926), «Людина та суспільство в умовах лиха» (Sorokin, 1968 [1942]), «Флуктуація воєн у системі міжгрупових відносин» (Сорокін, 2000 [1957]).

ності громадян¹. Це результується у тенденції перетворювати народ на армію, а армію — на народ (Сорокін, 2004: с. 170). Наслідками війни для *економічного життя* суспільства зазвичай є втрати добробуту, зруйновані міста, фабрики та інші економічні цінності, зниження рівня життя населення, а також надзвичайне переміщення або перерозподіл багатства та інших цінностей між суспільствами, групами та людьми (Sorokin, 1926: ch. XVIII). Серед *моральних і психологічних наслідків* — політична радикалізація та мілітаризація свідомості, зростання відчуття тривожності, ворожості та агресії, чорно-біле сприйняття світу, атмосфера підозрливості, «полювання на відьом».

Стан миру, за Сорокіним, призводить до протилежних процесів: у *політичній сфері* — зменшення втручання держави, децентралізація, послаблення соціально-політичної стратифікації, збільшення свобод і прав громадян². Щодо *економічних втрат* він зазначав, що у повоєнний час вони можуть бути відновлені за вкрай короткий термін. Цьому багаторазово зафіксованому факту з історії воєн дають різні пояснення. Одне з них таке: незвичайна стимуляція винахідливості нації заради військової перемоги часто сприяє появі нового чи підтримці старого методу виробництва багатства. Таким чином, війна непрямо слугує економічному прогресу, чим хоча б частково компенсує завдані збитки (Сорокін, 2004: с. 164). У *морально-психологічній сфері* в повоєнний період вкрай необхідним є подолання названих вище феноменів радикалізації та мілітаризації свідомості, які є руйнівними для демократичного суспільства.

Крім того, згідно із Сорокіним (Sorokin, 1926: ch. XVIII), під час війни та одразу після її закінчення стає надзвичайно інтенсивною мобільність соціальних об'єктів, цінностей та індивідів. Зокрема, висхідний рух від бідного класу до багатого, від нижчої страти до вищої, від безправної групи до привілейованої, а також зворотний процес соціального падіння індивідів та груп. Це стосується також руху між професіями, територіальними спільнотами, політичними партіями та ідеологічними групами. Соціальні цінності (вірування, ідеологія, смаки, звичаї) також змінюються і циркулюють всередині певного суспільства і між суспільствами набагато швидше під час війни, ніж у мирний час.

¹ Сорокін вважає ці процеси функційно виправданими: під час війни нація, перетворена на армію і контрольована сильним урядом, має більше шансів перемогти, ніж нація, де відсутній строгий контроль, централізація та координація дій її членів. Адже сама природа армії така, що заради досягнення перемоги необхідна ієрархічна та автократична організація (командири мають контролювати солдатів, які не мають і не повинні мати достатньої свободи і самостійності). Тому націям, які ведуть численні тривалі війни, прищеплюється звичка до військової дисципліни, субординації та деспотичного контролю з боку вищих керівників, що, своєю чергою, сприяє розширенню централізованого державного контролю.

² Сорокін досліджував взаємозв'язок воєн, реформ і революцій та знаходив кореляцію між цими явищами, особливо між неуспішною війною і революцією (Сорокін, 2004: с. 174). Після невдалих воєн часто траплялися революції (наприклад, у 1917–1918 роках в Австрії, Туреччині, Угорщині, Німеччині, Росії, Болгарії, Греції), водночас революції часто призводили до війн. Отже, війна і революція мають тенденцію породжувати одна одну. За Сорокіним, невдала війна означає, що суспільна організація не справляється з перевіркою війною і тому потребує перебудови. Військова поразка викликає невдоволення мас і спонукає їх повставати проти чинного ладу і політичного режиму. Таким чином соціальна революція стає наслідком неуспішної війни.

Соціологічне осмислення соціоструктурних процесів під час і після війни широко представлено серед теоретиків воєнної та повоєнної доби середини ХХ століття. Так, автори функціонально-стратифікаційного підходу **Кінгслі Девіс** і **Вілберт Мур** (Davis, Moore, 1945) стверджували, що в кожному суспільстві система стратифікації (або розподіл позицій за важливістю) є відносною у часі — вона змінюється під впливом внутрішніх та зовнішніх обставин. Так, функційна важливість позицій значно відрізняється у періоди війни і миру (стан війни підвищує значущість військових позицій, водночас обмежуючи роль інших); так само різниться й система винагород між групами та всередині груп (генералів винагороджують більше, ніж солдатів, а солдатів — більше, ніж тих, хто «не зробив жодного внеску у перемогу»). Під час війни (а в тоталітарних державах і в мирні часи) насамперед керівники держави вирішують, які галузі та професії матимуть пріоритет під час розподілу спорядження, кадрів, сировини тощо. Така трансформація системи стратифікації є обов'язковою, якщо суспільство прагне досягти поставлених цілей, згуртованості та інтеграції.

Майкл Ман (Mann, 1993: ch. 7), з метою подолання вад класичних теорій держави (марксистської, ліберальної та функціоналістської), одноставних у редукації держави до арени боротьби класів або груп інтересів, розробляв концепцію автономії державної влади. Простір цієї автономії він знаходить у співвідношенні внутрішньополітичного, економічного, мілітаристського та геополітичного вимірів. Мілітаристський вимір Ман (як спадкоємець ідей Спенсера) вважає ключовою детермінантою в історії становлення та розвитку державної влади, наводячи приклади з аграрними державами, три чверті доходів яких прямували на військові потреби. Отже, держави були схожі на машини, що виробляють війну, а «військовослужбовці заміняли собою цивільних осіб» (Mann, 1993: p. 69). Проте військову владу не можна ототожнювати з державною, насамперед через нерівномірне поширення першої по всій території: вона ефективна, лише коли сконцентрована в гарнізонах і вздовж лінії фронту, її потенціал знижується за умов сільськогосподарської та промислової територій (Mann, 1984: p. 124). Ман позначає важливу історичну тенденцію: ускладнення, тривалість і масовість воєн призводять до нового типу військової організації, ґрунтованої на великому військовому бюджеті, визначенні ресурсів для постійного його відновлення, а також удосконаленні системи мобілізації (Mann, 1984: pp. 132–133). Звернімо увагу, що виокремлюючи серед чотирьох функцій держави мілітаристську, Ман (подібно до Спенсера) розрізняє два її типи — військовий захист і здійснення мілітаристської агресії.

Особливу увагу слід приділити дослідженням британських соціологів та істориків, які детально аналізують як змінювалася соціальна структура Великої Британії під час світових війн і після них. Так, **Роберт Макей** у книзі «Тест війною» (Mackey, 1999) ретельно і критично аналізує, як британське суспільство, його інституції, ресурси та нація загалом пройшли випробування війною — під час і після неї. Британські дослідники мають різні відповіді на це питання: одні підкреслюють позитивні феномени, зокрема згуртованість нації навколо лідерів, подолання внутрішніх розбіжностей задля перемоги; інші акцентують негативні явища — низьку промислову продуктивність і страйки, чорний ринок,

грабіж і стійкість класових конфліктів. У межах цих дебатів Макей наводить аргументи для висновку, що незважаючи на певну недосконалість, британське суспільство в ситуації війни залишалось солідарним, згуртованим та оптимістично творчим щодо свого майбутнього.

Артур Марвік (Marwick, 1977) доводить, що з раннього етапу Другої світової війни як науковці, так і пересічні люди були впевнені, що британські класові відмінності руйнуються. Вони висловлювалися про «миттєве й повне вирівнювання класів», про те, що «Гітлер робить те, чого не досягли століття англійської історії — він руйнує класову структуру Англії» (ibid, p. 203). Кілька років після війни науковці були схильні стверджувати, що під час війни справді відбулася певна соціальна революція, проте з роками ширилася думка, що реальних соціальних змін було замало і класова структура залишилася майже повністю незмінною.

Багато досліджень присвячено впливу війни, особливо Другої світової, на зміну гендерних ролей і соціальної структури. Наприклад, **Джеймс Гінтон** (Hinton, 2002) у книзі «Жінки, соціальне лідерство і Друга світова війна: спадкоємність класу» аналізує життя жінок під час війни та їхню роль у межах соціальної держави, що розвивалася у середині ХХ століття. Вплив тієї війни на зміну гендерних ролей продовжує бути предметом постійної дискусії. Одні дослідники наголошують, що діяльність жінок на фронті та в тилу закріпила за ними право на повне громадянство в повоєнній державі добробуту; що їхня ефективність як робочої сили в поєднанні з виконанням домашніх обов'язків за часів війни та повоєнної відбудови раз і назавжди довели, що місце жінки не обов'язково обмежується домом. Однак у повоєнний період уряд наполегливо заохочував їх повернутися «до дому» (одним із чинників соціального тиску було домінування теорій трудомісткого виховання дітей, зокрема еволюційно-етологічної теорії психологічного розвитку Джона Боулбі). Нарешті, в 1950-х роках поширеною стала модель домогосподарки середнього класу (головний обов'язок якої полягав у веденні домашнього господарства та волонтерській діяльності, іноді з частковою зайнятістю за дрібні гроші), і в соціальному та економічному наповненні класових гендерних ролей це мало відрізнялося від пізнього вікторіанського періоду. Гінтон висунув аргумент, що в повоєнні роки саме жінки середнього класу відіграли важливу роль у збереженні соціальної ієрархії.

Багато уваги дослідники приділяють впливу війни на класово зумовлені політичні процеси. Так, **Джефрі Еванс** і **Джеймс Тилі** (Evans, Tilley, 2017), реалізуючи великий проект про політику класового відчуження у Британії у ХХІ столітті, пов'язують повоєнні зміни форми класової структури (за їхніми словами, від «піраміди» до «ромба») зі зміною діяльності політичних партій. Детально розглянувши докази зміни природи нерівності, уявлень про нерівність і політичних поглядів з 1945 року, дослідники стверджують, що наслідком цих соціальних і політичних змін є дедалі більша політична й електоральна маргіналізація робітничого класу. Хоча спосіб життя людей та їхні політичні погляди все ще різняться за класовою ознакою, змінилася політика і риторика, яку основні партії пропонують виборцям. Це дослідження, в основі якого аналіз даних з ма-

ніфестів, виступів партійних лідерів і редакційних статей газет, доводить, що політичні преференції виборців радикально змінилися в 1990-х роках і більше не структуровані навколо класу; що історичний зв'язок між класами та партіями також змінився, й це призвело до значного скорочення класового голосування, зокрема, люди робітничого класу тепер набагато рідше приходять на вибори.

В останнє десятиліття опубліковано низку книг, де обговорюють вплив різних воєн, передусім двох світових, на стан соціальної нерівності. Дослідники мають розбіжності щодо причин, проте всі згодні, що нерівність послаблюється під час війни та деякий час опісля, а потім знову загострюється. **Марк Левінсон** (Levinson, 2016) у книзі «Надзвичайний час: кінець повоєнного буму та повернення звичайної економіки» доводить, що економічний розквіт повоєнних десятиліть був винятком, зумовленим збігом унікальних обставин, після чого економіка повернулася до нормального режиму функціонування та нормального (високого) ступеня нерівності. **Рик Варцман** (Wartzman, 2017), автор книги «Кінець лояльності: підйом і падіння хорошої роботи в Америці», висловлює альтернативну думку: головною причиною того, що на початку XXI століття більшість людей живуть гірше, ніж у 1950–1960-х, є насамперед стрімкий технічний прогрес. Сьогодні економічне середовище є суттєво складнішим, ніж у «золоті часи», тому з'явилися нові способи організації трудової діяльності. **Волтер Шайдель** (Scheidel, 2017), як вочевиднюється з назви його книги «Великий вирівнювач», доводить на підставі значної кількості історичних кейсів, що впродовж війни й деякий час потому ступінь нерівності знижується (це випадок Другої світової війни, проте Перша світова призвела до революцій і докорінної зміни соціального порядку). Він пропонує іншу й песимістичнішу інтерпретацію — сучасна глибока нерівність є відродженням укладів, що сформувалися задовго до наших часів; вона цілком або великою мірою є продуктом діянь еліт, які зацікавлені у зростанні економічного пирога і водночас в отриманні дедалі більшого шматка за його розподілу.

Сучасні українські дослідники, орієнтуючись на зазначені вище ідеї, опрацьовують актуальні для нашої ситуації концептуальні підходи. **Сергій Makeєв**, провідний у вітчизняній соціології дослідник інституційної тематики, детально висвітлював модифікації інститутів у процесі еволюції суспільств (Makeєв, 2011), інституційні стани сучасності (норма, патологія, надзвичайність) (Makeєв, 2022a), а також зміни в інституційному ландшафті українського суспільства впродовж першого року війни (Makeєв, 2022b). Головною ознакою під час воєнного стану в Україні названо домінуючий симбіоз двох інститутів (президента й армії) та підпорядкованість їм усіх інших інститутів. Адже саме представники цього симбіозу є суб'єктами розподілення дефіцитних ресурсів, водночас «частина наділених повноваженнями “ми-груп” видаляється з політичної авансцени, механізми підготовки та прийняття рішень у спайці президент + армія не афішуються, багато демократичних процедур з насамперед властивим їм ступенем прозорості призупинено тотальною та асиметричною війною. Переривається діяльність політичних партій (окремі з них забороняються), парламентської опозиції, профспілок. Звичайна за нормального стану конкуренція

інститутів за бюджетне фінансування і за донорську допомогу не виявляє себе в соціально-політичній сфері. У нову ієрархію соціальної значущості з огляду на їхній внесок у спротив агресорові вишикуються й інститути громадянського суспільства» (Макеєв, 2022b: с. 40). Отже, концентрація влади (президент + армія) призводить до обмеження прав і свобод більшості, й такий владний симбіоз перебирає на себе основну відповідальність за підтримання порядку та розроблення стимулів розвитку. Макеєв пропонує також перевірити гіпотезу, сформульовану Коліном О'Рейлі та Бенджаміном Пауелом (O'Reilly, Powell, 2015), про збільшення в умовах воєнного стану кадрового персоналу держави: чи призводить централізація влади й поява нових груп інтересів до виникнення в управлінських ієрархіях нових позицій та збільшення кількості співробітників.

Макеєв стверджує, що розлад і збентеження в соціальних структурах і відчуттях людей через війну в XIX столітті осмислювалися в консервативних колах у термінах патологічного стану суспільства, «хвороби», що потребує лікування і повернення до колишньої норми, а в радикальних комуністичних і соціалістичних колах — як ситуація невизначеності, що потребує революційних змін задля нового типу впорядкованості та справедливості (Макеєв, 2020b: с. 19). При цьому, зазначає автор, Огюст Конт саме на соціологію покладав роль не так діагностувати соціальні явища і процеси, як виробляти способи оздоровлення суспільства на нових засадах соціальної сталості. У сучасній війні так само обговорюють моделі як унормування, так і модернізованого розвитку. Проте Макеєв наголошує, що і в повоєнний період будь-яка стабільність короткочасна, вона постійно порушується різними подіями великої руйнівної сили — війнами, революціями, епідеміями, а також технологічними змінами у виробництві й комунікаціях. Тому не варто розрізнявати часи на «до» і «після» (нібито колись існував порядок, а нині він знищений) — точніше говорити про «стабільність постійних змін в умовах праці й побуту».

Крім того, Макеєв запропонував типологію, яка залежно від інституційного стану диференціює територію країни в умовах війни на три нерівноцінні ареали (див.: Макеєв, 2020b: с. 42). Перший — *території, де тривають бойові дії*, де регуляторна і контролювальна функція інститутів неможлива (елементи порядку можуть зберігатися або випадково привноситися, але майже суцільно панують хаос та анархія), а тому ступінь соціальної невизначеності є найвищим. Другий ареал — *окуповані території*, де агресор встановлює «новий порядок», мета якого знизити невизначеність і перешкодити впливу національних інститутів на настрої населення. Третій — *підконтрольний Україні ареал* з найменшим ступенем невизначеності, на який поширюється дія інституційного стану надзвичайності. Ця типологія, на мою думку, є продуктивною для передбачення, на які саме зміни соціально-групового складу населення слід очікувати на певних територіях під час і після війни.

Ольга Куценко, досліджуючи зміни соціальної структури України під впливом військової агресії (див.: Куценко, 2022), зазначає (1) наявність неоднозначного інституційного контексту та, відповідно, невизначеність кінцевих наслідків війни — економічна катастрофа чи економічна реновація, авторитарний

популізм чи деліберативна демократія. Під час війни держава не може вистояти без мілітарної ієрархії, централізації, авторитаризму, водночас суспільство демонструє високу громадянську активність, закриття прогалін державних структур, тому устроєм майбутнього цілком може бути деліберативна модель демократії. (2) Зміни у структурі розселення (депопуляція одних територій і надлишкова щільність населення — інших) істотно змінюють ринок праці та структуру зайнятості. (3) Очікуваним є посилення економічної диференціації та стратифікації населення за чинниками втрат чи збереження житла, переміщень чи іммобільності, професійної адаптації чи дезадаптації. (4) Куценко висуває гіпотезу, що після війни зросте і посилиться новий середній клас інформаційно-цифрової епохи, який формувався ще у довоєнний період під впливом експансії вищої освіти, глобалізації, технологічних змін. Його представників вирізняють наявність вищої освіти, сучасних цифрових вмінь, навичок соціально-мережових взаємодій, постмодерністських цінностей, а участь у різних формах публічного активізму до і під час війни дає підстави розглядати їх як промотерів нової демократії.

Розробляючи концептуальні підходи до вивчення зв'язку війни і соціально-структурних процесів, слід звернути увагу на доробок **українських істориків** стосовно динаміки соціальної структури під час і після Другої світової війни. Якщо у радянській науці головним об'єктом досліджень була доля робітників, колгоспного селянства та інтелігенції (див., наприклад: Супруненко, 1972), то західні (зокрема, з української діаспори) дослідники поряд з цими класами багато уваги приділяли «невидимим» у радянській історіографії суспільним групам, які з'являються у перебігу війни й часто мають статус «тимчасових» («біженці», «остарбайтери», «військовополонені», «оточенці», «партизани», «колаборанти», «солдатські вдови», «діти-сироти», «учні фабрично-заводського навчання та ремісничих училищ»). Так, великий перелік елементів соціальної структури українського суспільства того періоду висвітлено в «Енциклопедії Українознавства», яку було підготовлено і видано в еміграції в 1950–1990-ті роки Науковим товариством імені Шевченка (див.: Баришпольць, 2021). У пострадянський період українські історики, відкинувши ідеологічні табу і спираючись на широку джерельну базу, заповнили лакуни у знаннях щодо розмаїття соціально-групової структури і стану економіки України під час світових війн та після них (Лаас, 2008; Перехрест, 2010; Смолій, 2011; Лисенко та ін., 2011; Реєнт, 2011; Крижний, 2016; Гладун, Кулик, Рудницький, 2018).

Отже, комплекс розглянутих праць західних і вітчизняних дослідників, предметом яких були колишні війни або агресія росії проти України є підґрунтям для розроблення концепції впливу повномасштабної війни на соціальну структуру України.

Ескіз концепції впливу війни на соціальну структуру

Узагальнюючи розглянуті вище концептуальні підходи і досвід вивчення зв'язку війни і суспільства в західній та вітчизняній науці, сформулюю низку тез, релевантних щодо нашого випадку — динаміки соціальної структури під

час війни та в повоєнний період. Тут слід зазначити, що йдеться, по-перше, про державу і суспільство, які здійснюють військовий захист, а не мілітаристську агресію (розрізнення за Спенсером і Маном), а по-друге, про повномасштабну за рівнем агресії війну. Отже, запропонована концепція спрямована на з'ясування універсальних змін соціальної структури суспільства в ситуації захисту під час і після великої війни.

Щодо динаміки соціальної структури у воєнний час

(1) Починаючи від Спенсера і Сорокіна, усі дослідники згодні, що під час війни необхідними інституційними змінами є централізація та авторитаризація влади, мілітаризація економіки та суспільства. Від початку повномасштабної війни та впродовж усього періоду її перебігу суспільству властива особлива структура — державні та військові інститути та позиції виходять на перший план (згідно з Девісом і Муром). Обов'язковими елементами соціально-структурних змін є: переструктурування еліт (тандем «державна + армійська влада» перебирає на себе всю повноту повноважень і контролю над розподілом ресурсів — фінансових, матеріальних, кадрових, символічних); трансформація професійних і галузевих груп населення працездатного віку (зокрема, «військово-службовці» та «працівники оборонного сектору» стають універсальними реципієнтами кадрів); переформатування системи винагород (позиції, які мають стосунок до сфери оборони, фінансово і символічно винагороджуються першочергово і вище за інші позиції).

(2) Соціально-груповою структурою під час війни вкрай рухлива: на початковій фазі зміни швидко набувають піку через інтенсивні процеси мобілізації, конверсії, міграції, втрати життя, здоров'я, роботи, житла, виробничої інфраструктури, а далі відбуваються флуктуації залежно від перебігу подій — міри ефективності влади та армії, міжнародної підтримки, ступеня згуртованості, мотивованості та витривалості членів суспільства. Вплив тотальної війни на соціальну структуру може бути руйнівним (зокрема, у разі повної мілітаризації економіки вона стає більш пласкою і примітивною) або помірним (у разі збереження ринкового сектору економіки та суттєвої міжнародної допомоги класові позиції відтворюються, і їх розподіл залишається доволі стійким).

(3) Соціальна нерівність та напруженість міжкласових відносин під час війни зазвичай послаблюються. Це явище має функціональне пояснення — солідарність і згуртованість суспільства є необхідною умовою для перемоги.

(4) Канали вертикальної мобільності змінюються: у висхідному напрямку таку роль відіграє насамперед служба в армії або теробороні, зайнятість в оборонній промисловості та волонтерська діяльність, а в низхідному — вимушені внутрішні та зовнішні переміщення, членство в опозиційних політичних партіях та організаціях, а також у професійних групах, які через війну обмежені у фінансових і кар'єрних ресурсах та перспективах.

(5) Формуються нові соціальні групи, більшість з яких є специфічними для воєнного часу і тому тимчасовими: наприклад, «військовополонені», «мешканці

окупованих територій», «внутрішньо переміщені особи». Зазвичай попередній соціальний статус представників цих груп або втрачається, або на довгий час проблематизується.

(6) У великій за територією країні зміни соціально-групової структури є нерівномірними: одні регіони через війну потерпають більше за інші; утворюються ареали, де через різного рівня деформації державних інститутів спосіб життя мешканців і соціальна структура загалом є більшою або меншою мірою порушеними¹.

(7) Динаміка сприйняття громадянами власної соціальної позиції та моделі стратифікації суспільства зазвичай відображає міру руйнації або стійкості довоєнної соціальної структури, отже, результується у трендах низхідної суб'єктивної мобільності або збереження статус-кво.

Щодо динаміки соціальної структури у повоєнний період

Наслідки війни для соціальної структури, як правило, залежать від а) тривалості війни та міри виснаження людських і матеріальних ресурсів, б) успішних чи неуспішних для країни результатів війни, в) наявності та розміру міжнародної допомоги.

(1) Після війни в політичному та економічному житті поступово відбуваються зворотні процеси — децентралізація влади, демілітаризація економіки, демобілізація військових, повернення біженців і полонених. Знову трансформується система стратифікації (розподіл позицій за функційною важливістю): зокрема, захисна функція (яку забезпечував тандем державних і військових еліт, велика армія військових і працівників оборонного сектору) залишається важливою, проте вже не тотальною; першочерговою стає функція повоєнної відбудови економіки, нормалізації політичного і культурного життя, тому підвищуються статус і роль, престиж і винагороди економічних, політичних, культурних еліт і професійних груп, а у політичному полі право суб'єктності повертається організаціям, які є виразниками інтересів різних груп (партіям, профспілкам, асоціаціям). Відповідно соціальна мобільність індивідів знову стає дуже інтенсивною.

¹ Узявши за основу наведену вище типологію Сергія Макеєва щодо ареалів з різною мірою залученості територій у війну (які не збігаються з регіональним розподілом), доповню її інституційний вимір соціально-груповим. Отже, залежно від ступеня деформації інститутів (передусім, державних) у цих ареалах складаються передумови для специфічної трансформації групової структури. В *ареалі, де тривають бойові дії*, де регуляторна функція інститутів неможлива і тому панує суцільна соціальна невизначеність, слід очікувати найвищого рівня рухливості соціальної структури — проблематизації довоєнних позицій та статусів і водночас актуалізації нових (зокрема, «безробітні» та «вимушені переселенці» в межах країни і за кордоном). В *ареалі окупованих територій*, де агресор встановлює «новий порядок», блокуючи вплив національних інститутів на економіку, «перезважаються» довоєнні соціальні позиції та оформлюються нові групи і категорії («мешканці окупованих територій», «полонені»). У *підконтрольному державі ареалі*, де діє інституційний стан надзвичайності, відбуватиметься переструктурування зайнятості й, відповідно, соціально-групового складу населення (насамперед, власників та робітників), а також концентрація «внутрішньо переміщених осіб».

(2) Проте повоєнна соціальна структура ніколи не є простим поверненням до колишньої «норми», довоєнного стану речей. Характеристики нової впорядкованості залежать від результатів війни: наслідком неуспішної війни може бути тривалий соціальний та економічний занепад або навіть революція і докорінна зміна суспільного устрою (наприклад, Перша світова війна спричинила революцію і розпад Російської імперії), а успішної — модернізація економіки та соціальної структури (в західних країнах після Другої світової війни відбулися розбудова суспільства загального добробуту, зростання сфери послуг і збільшення позицій середнього класу, а також зміна гендерного складу зайнятих, зокрема закріплення на ринку праці жінок). Проте загальновизнано, що й нова соціальна впорядкованість є відносною, це «стабільність постійних змін» в умовах праці та повсякденного життя.

(3) Війни виснажують матеріальні та людські ресурси країни й порушують соціально-економічний порядок, але водночас часто сприяють появі нових технологій, ресурсів, акторів, що призводить до відновлення або навіть модернізації довоєнного ладу (цьому сприяють, наприклад, продуктивні технологічні зміни у виробництві й комунікаціях, отримання міжнародних ресурсів і технологій).

(4) Повоєнна ситуація щодо соціальної нерівності може розвиватися протилежним чином. Один варіант (наприклад, у західних країнах-переможницях у Другій світовій війні): нерівність послаблюється під час війни та зберігається такою деякий час після неї (що сприяє згуртованості нації для перемоги й відбудові економіки), а далі існує висока ймовірність реваншу — повернення до ситуації глибокої нерівності (діагноз, який знову актуальний для західних суспільств через два повоєнні десятиліття). Інший варіант (у країнах, що програли Першу світову) — через поразку у війні, особливо глобальній, класові конфлікти посилюються і можуть спричинити соціальну революцію.

(5) Тимчасові соціальні групи змінюють статус — одні («військовополонені», « мешканці окупованих територій », «внутрішньо переміщені особи») поступово зникають, інші (наприклад, «ветерани війни», «особи з інвалідністю») — на довгий час стають постійними.

(6) Змінюються канали вертикальної мобільності: військова служба і волонтерські організації, зайнятість в оборонному секторі ще довгий час відіграють позитивну роль у трудовій кар'єрі, проте паралельно зростає роль належності до запитуваних у відбудові економіки професійних груп, а також до впливових у повоєнних умовах політичних і громадських організацій.

(7) Напрямо трансформації суб'єктивної картини соціальної структури — того, як люди оцінюють довоєнний, воєнний і повоєнний устрій суспільства та своє місце в ньому (оптимістично або песимістично), є одним з показників (не)успішності результатів війни для країни та її громадян.

Детермінанти соціально-групових змін в умовах війни

Війна в Україні є надзвичайною подією найвищого рівня, адже вона суттєво порушила базові передумови відтворення звичного соціального порядку. Трансформація цих передумов (інституційних, матеріальних, демографічних,

геополітичних, заняттєвих), своєю чергою, спричинила (і продовжує спричинювати) динаміку соціально-групової структури і набуття нею специфічних для воєнного стану рис. Під час аналізу виявилось, що за характером впливу на соціальний устрій логічно розрізняти передумови, які викликають як деструктивні/руйнівні зміни, так і конструктивні/сприятливі. Проаналізуємо кожен з передумов і гіпотетично окреслимо зміст детермінованих нею соціально-групових змін.

Почнімо з **деструктивних передумов**. Найперше, такого рівня війна повернула ієрархію головних *функцій держави* — першочерговою стала захисна (задля виживання нації, держави, громадян), а вже потім внутрішньополітична й економічна. Необхідність реалізації захисної функції призвела 1) до централізації влади і зміни ієрархії еліт через набуття військовими та державними високопосадовцями домінувальної ролі, яка в мирний час належала політичним та економічним елітам, і 2) до мілітаризації економіки, зокрема мобілізації значної частини цивільного населення працездатного віку і формування великої групи військовослужбовців, а також до посилення оборонного сектору і збільшення групи працівників військово-промислового комплексу за рахунок ресурсів і кадрів з інших секторів.

Повномасштабна війна підірвала *матеріальну базу* економічного відтворення певних соціальних класів, оскільки відбулися (насамперед у Східному і Південному індустріальних регіонах) значні втрати промислових та інфраструктурних об'єктів і засобів виробництва, окупація та мінування земель сільськогосподарського призначення¹. За оцінками експертів, найбільші збитки через втрату виробничих потужностей завдано сфері промисловості, зокрема добувній галузі, металургії, енергетиці та морським портам². Повна або часткова зупинка діяльності цих об'єктів призвела до проблем із зайнятістю і втрати доходів, насамперед серед класу власників і робітничого (індустріального і сільськогосподарського) класу, а також до збільшення групи безробітних.

Війна спричинила небачену *хвилю внутрішньої і зовнішньої міграції*, що суттєво вплинуло на структуру зайнятості. До повномасштабної фази війни міграційні потоки створювали трудові мігранти (майже 1,2 млн 2021 року, за даними Міжнародної організації з міграції) і внутрішньо переміщені особи (ВПО) з тимчасово окупованих територій Криму, Донецької та Луганської областей (1,5 млн осіб на січень 2022-го), тобто загалом близько 3 млн. Під час тотальної

¹ Моніторинг цих втрат реалізує, зокрема, Київська школа економіки (КШЕ). За її оцінками (<https://damaged.in.ua/damage-assessment>), станом на 01.09.2023 пошкоджено, зруйновано або захоплено щонайменше 426 великих і середніх підприємств, майже 50 тис. одиниць сільськогосподарської техніки, 32 торгові центри, 18 цивільних аеропортів, понад 3500 освітніх закладів (серед них 1,7 тис. закладів середньої освіти, понад 1 тис. — дошкільної, 586 — вищої освіти), 1223 медзакладів, 876 культурних споруд.

² Аналітики Центру економічного відновлення ґрунтовно дослідили наслідки впливу великої війни на економіку України станом на жовтень 2023 року (<https://www.epravda.com.ua/columns/2023/10/19/705648/>). Зокрема, висвітлено стан ключових секторів економіки, зміни в регіональній економічній географії країни, а також змодельовано базовий сценарій економічного розвитку до 2032 року.

фази війни, обсяг групи мігрантів значно коливався: за оцінками жовтня 2022 року, місце проживання змінили 12 млн, серед них 5 млн (70% з яких жінки та діти) виїхали за кордон і 6,7 млн перемістилися в межах України, отримавши статус ВПО¹. (Крім того, 1,2 млн знаходилися на окупованих територіях.) У вересні 2023 року, загальна кількість мігрантів зменшилася (до 9,1 млн осіб): за даними Євростату, чисельність біженців з України, які мають статус тимчасового захисту ЄС, становила понад 4,1 млн, а кількість ВПО, за даними Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, — майже 5 млн. Очікуваним наслідком такої міграції стають значні зміни у структурі зайнятості та, відповідно, у територіальній (регіональній і поселенській) соціальній структурі населення. Переміщення робочої сили та релокація бізнесів, закладів освіти й культури зі Східного і Південного регіонів до Центрального і Західного спричинює зміни в економічному статусі цих регіонів (як переважно індустриальних чи сільськогосподарських, великих чи менших університетських і наукових центрів) і, отже, у класовому перерозподілі (наприклад, зменшенні чи збільшенні робітничого класу). Водночас тренд трансформації поселенської структури можна схарактеризувати як деурбанізацію, або руралізацію, оскільки за перші пів року близько 2 млн, або 30% усіх ВПО здійснили вимушену міграцію з міста в село².

Важливою передумовою соціогрупової динаміки є *демографічні зміни*³: через великі людські втрати серед військових і цивільних зменшується зайняте населення⁴; через поранення і втрату здоров'я значно збільшується група людей з інвалідністю⁵; через виїзд за кордон великої кількості високоосвічених жінок працездатного віку та мобілізацію до ЗСУ насамперед чоловіків відбувається зміна пропорцій чоловіків та жінок у певних соціальних групах. Останнє може внести корективи у типове в довоєнний період явище гендерної диспропорції

¹ За даними *Gradus Research* (<https://www.ukr.net/news/details/society/95557113.html>), за 11 місяців повномасштабної війни 61% українців не змінювали місце проживання, а 39% (переважно мешканці східних областей) були змушені переїхати: в межах області чи країни (82%) та за кордон (18%). Проте у січні 2023-го майже половина мігрантів вже повернулися додому (насамперед це мешканці північних областей і Києва).

² Вивчення трендів ускладнення соціальної структури села внаслідок війни має базуватися на даних з різних джерел. Одним із них можуть бути спостереження від президента ГО «Глобальна мережа екопоселень України» Максима Залевського (<https://genukraine.com.ua/index.php/uk/gen-ukraine/zvity>) щодо досвіду таких громад на Сході та в Центрі країни (Очеретько, 2023).

³ Детально про демографічні зміни див.: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/sotsialno-demohrafichna-sytuatsiya-v-ukrayini-shlyakhy-podolannya>.

⁴ Офіційну статистику людських втрат серед українських військових не оприлюднюють, проте західні ЗМІ станом на листопад 2023 року оцінювали їх у 70 тис. загиблих (<https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c25wlpq8nvwqo>). Втрати серед цивільних у цей період сягнули майже 10 тис. загиблих і 18 тис. поранених. Крім того, за даними Міжнародної комісії з питань зниклих безвісти, близько 28 тис. українців внесено до Єдиного реєстру зниклих безвісти за особливих обставин (<https://www.ukr.net/news/details/main/100459114.html>).

⁵ За даними Мінсоцполітики, станом на 3.09.2023 в Україні налічувалося 3 млн людей з інвалідністю; за півтора року війни приріст цієї групи становив майже 300 тис. (<https://minre.gov.ua/2023/09/22/v-ukrayini-nalichuyetsya-3-miljony-lyudej-z-invalidnistyu/>).

галузевої, професійної та класової структури, а також значно фемінізованого середнього класу, насамперед професіоналів (на відміну від ситуації у західних країнах, де цьому класу за статтю зазвичай властивий паритет) (Симончук, 2018: сс. 94–96, 150–152).

Водночас слід зазначити **конструктивні передумови**, які в підконтрольному Україні ареалі сприяли стабільності зайнятості та стійкості соціальної структури. Одна з головних — *висока ефективність діяльності державних і військових інститутів та еліт* («симбіозу президента + армії», за Макеєвим). Серед об'єктивних доказів — дії «крок у крок»: виникнення проблеми — швидкі та продуктивні дії з її розв'язання, зокрема попри мілітаризацію значної частки економіки та збільшення оборонного сектору — збереження ринкових механізмів економічної активності, доволі швидке відновлення зайнятості завдяки вдалим програмам підтримки бізнесу та релокації підприємств¹. Надважливою передумовою було також покращення геополітичної позиції держави і створення в Україні *гібридної економіки*, яка спирається на локальні та світові фінансові й матеріальні ресурси. Зокрема, завдяки міжнародній підтримці вдавалося забезпечувати стабільні виплати пенсій і зарплат працівникам бюджетного сектору. Ще однією сприятливою передумовою був високий рівень *цифровізації різних сфер економіки*, насамперед освіти, науки, ділових послуг²; навіть за умов переміщень чи закриття установ їхні працівники мали організаційні ресурси для відтворення професійної діяльності та, відповідно, соціального статусу.

Серед суб'єктивних доказів того, що тандем держави та армії добре вправся з реалізацією оборонної функції, є позитивні зміни у системі соціального престижу і довіри, які фіксуються у суспільній свідомості. За даними опитувань різних соціологічних центрів, довіра до ЗСУ впродовж воєнного періоду трималася на рівні 90%, а до президента В. Зеленського та Міністерства оборони — не нижче за 70% (зокрема, див.: Україна, 2023); громадяни відзначали достатню ефективність центральних органів влади (Дембіцький, 2023). Про високий престиж групи військових свідчить схвальне ставлення громадян до високого розміру оплати їхньої служби, забезпечення соціальних гарантій та привілеїв, а також розподілу нагород (державна винагороджує зараз насамперед військових, а не цивільних). Непрямим доказом довіри до держави та армії є реальні практики — поступове повернення мігрантів в Україну, відновлення бізнесу та ділової активності.

Отже, швидкі та суттєві процеси, які впродовж півтора року війни відбувалися в цільових пріоритетах країни, її політичному та економічному житті можна описати такими ключовими словами: централізація влади, мілітаризація

¹ За півтора року великої війни за програмою релокації у більш безпечні регіони України переїхало (станом на кінець вересня 2023-го) 840 підприємств, з них 667 вже працювали на новому місці (<https://opendatabot.ua/analytics/relocation-in-war>).

² За даними найбільшого в Україні сервісу фрилансу *Freelancehunt* (<https://www.epravda.com.ua/news/2023/11/2/706179/>), з початком великої війни понад 250 тис. українців перейшли (по-стійно чи частково) працювати на фриланс. Проте особи, які обирають віддалений формат роботи, реєструвалися також на світових сервісах, зокрема *Upwork* та *Fiverr*, тому кількість фрилансерів може бути вдвічі більшою — до 500 тис.

економіки, деіндустріалізація і водночас зростання цифровізації, інтенсивна міграція, матеріальні та демографічні втрати. Ці процеси (вже або потенційно) призводять до галузевого, професійного, гендерного переструктурування зайнятості, яка, своєю чергою, спричинює відповідну соціально-групову динаміку.

Далі проілюструємо ці зміни на підставі даних, по-перше, з офіційних джерел і, по-друге, соціологічних опитувань. Основою виділення соціальних груп і класів в обох випадках є вид зайнятості. Наразі диференційовано соціальні групи економічно активного та неактивного населення, а серед перших виокремлено низку класів за статусом зайнятості (власники та наймані працівники) і типом праці — працівники фізичної праці (робітничий клас) і нефізичної праці (середній клас).

Динаміка соціально-групового розподілу: за даними з офіційних джерел

Головним трендом соціально-групової динаміки слід вважати швидке та істотне збільшення серед *економічно активного населення* (або *робочої сили*, за новою назвою у вітчизняній статистиці) груп, які перебувають поза сферою економічної діяльності, — безробітних і військових (табл. 1).

За даними Державної служби статистики України, 2021-го (наприкінці другого року пандемії COVID-19 і напередодні війни) *безробітні* становили 1,7 млн, або 9,8% робочої сили. (До речі, такий рівень безробіття був майже в півтора раза вищим, ніж у середньому у країнах ЄС — 6–7%.) Очікувано, що з початком повномасштабної війни ситуація суттєво погіршилася. За оцінками Міжнародної організації праці, через пів року її перебігу, восени 2022-го понад 5 млн українців не мали роботи, тобто питома вага безробітних становила близько 30% населення працездатного віку, що втричі більше за довоєнний показник. Проте ситуація змінювалася на краще швидше, ніж очікували експерти. За оцінкою Національного банку України, 2022 року рівень безробіття в середньому становив 26% (близько 3,2 млн), восени 2023-го знизився до 20%¹. Отже, впродовж півтора року війни якнайменше кожен п'ятий українець працездатного віку втратив (найімовірніше, на доволі тривалий час) стабільну основу для відтворення свого соціального статусу².

Водночас значно численнішою і впливовішою соціальною групою стали *військовослужбовці*. Якщо 2021 року чисельність Збройних сил України становила

¹ За даними Держслужби зайнятості, внаслідок поступового відновлення економічної активності в деяких галузях економіки восени 2023-го вже спостерігався дефіцит робочої сили, який сягав 4,5 млн працівників (<https://www.ukr.net/news/details/economics/100628347.html>). Як і до війни, найбільший попит на ринку праці зберігався на людей робітничих професій та сфери торгівлі. За видами економічної діяльності більшість вакансій була на підприємствах переробної промисловості (20%), в оптовій та роздрібній торгівлі (16%), на транспорті та пошті (10%), у сферах освіти (10%), охорони здоров'я і соціальної допомоги (8%). Крім того, диспропорція є і за регіонами — найбільше вакансій на Заході, найменше — на Сході та Півдні країни.

² Найбільше від безробіття потерпають внутрішньо переміщені особи: за даними Міжнародної організації з міграції, на лютий 2023-го майже 70% ВПО не знайшли стабільної роботи, з них 70% становили жінки (<https://www.ukr.net/news/details/society/95869583.html>).

246 тис. осіб, тобто близько 1,6% робочої сили, то за час великої війни вона збільшилася більш як втричі — до 850 тис. восени 2023-го, а якщо брати до уваги сектор безпеки і оборони загалом, тоді вчетверо — до 1 млн, що становить відповідно 4,9% та 5,8% робочої сили (за оцінкою її в 16,7 млн як 2021-го). Військові стрімко збільшили не лише свою чисельну вагу, а й символічний капітал — здобули вкрай високу довіру суспільства (за даними різних соціологічних центрів рівень довіри до ЗСУ стабільно становив понад 90%) та визнання їхніх заслуг у вигляді високої заробітної плати, різноманітних привілеїв і нагород (за час війни понад 60 тис. осіб нагороджено за участь у бойових діях).

Отже, восени 2022-го, за перші пів року повномасштабної війни, групи безробітних і військових сумарно становили приблизно 6 млн (відповідно 5 млн і 1 млн), або майже 35% (29% і 5,8%) українців працездатного віку. Об'єднує ці різні групи те, що вони, хоч і з різних причин, перебувають поза сферою економічної діяльності, а їх екстраординарне зростання сигналізує про значне зменшення числа зайнятих. Восени 2023-го ситуація дещо покращилася (за рахунок безробітних), проте й після півтора року перебігу війни загалом близько чверті працездатного населення все ще поза реальною економікою і в соціальному просторі невизначеності.

Таблиця 1

Динаміка зайнятого і безробітного населення України (2021–2023)

Соціально-економічні групи	2021		2022, вересень		2023, вересень	
	осіб, млн	%	осіб, млн	%	осіб, млн	%
Економічно активне населення, в тому числі:	17,4	100	17,4	100	17,4	100
Зайняте населення	15,7	90,2	12,4	71,0	13,9	80,0
Безробітні	1,7	9,8	5,0	29,0	3,5	20,0
Військовослужбовці	0,246	1,4	0,7	4,0	> 0,85	> 4,9
Службовці сектору безпеки і оборони загалом	–	–	1,0	5,8	–	–

Джерела: Робоча сила України 2021: Стат. збірник (сс. 43, 48, 53–54); дані 2022 і 2023 року — з відкритих офіційних джерел.

Серед *зайнятого населення* (частку якого восени 2022 року можна оцінити в 71% працездатних, а восени 2023-го — у 80%) вплив війни відчули представники майже всіх галузевих і професійних груп, а також соціальних класів. Проте сьогодні через закриття даних Державної служби статистики України відповідну динаміку можна описати лише гіпотетично, спираючись на інформацію з різних офіційних джерел щодо трансформації передумов існування цих соціальних груп (детально про проблеми ринку праці та зайнятості під час війни див.: Іваненко, 2022; Іващенко, 2022; Чепурко, 2022; Смакота, Соколовський, Толстих, 2023).

Так, найбільш очевидними є низхідні процеси у *робітничому класі* (серед працівників фізичної праці). По-перше, через зменшення зайнятості

в галузях промисловості, будівництва, транспорту та зв'язку внаслідок значних невідновлюваних втрат індустріальних об'єктів¹. По-друге, через мобілізацію до ЗСУ, адже перед війною концентрація чоловіків саме у класі робітників була найбільшою (див.: Симончук, 2018: сс. 73–184). По-третє, через перебування в окупації, переміщення всередині країни та виїзд за кордон². Отже, 2022 року саме представники робітничого класу частіше втрачали свої соціальні позиції, поповнюючи групи військових і безробітних. Проте вже впродовж першого року війни завдяки швидким темпам відновлення економіки³, реалізації програм релокації промислових об'єктів з постраждалих територій і створення підприємств оборонного сектору було закладено передумови як для відновлення чисельності класу робітників, так і регіонального, галузевого і професійного його переструктурування. Тим часом частина робітників, які втратили роботу, завдяки державним програмам відкриття власної справи та перенавчання перетворювалася на самозайнятих.

Серед представників *середніх класів* (працівників нефізичної праці) відбувалися різноспрямовані процеси. Низхідна мобільність фіксувалася у різних професійних групах бюджетного сектору, зокрема серед державних службовців (скорочення їхнього штату в межах реформи оптимізації функцій держави було розпочато у перші місяці війни⁴), працівників сфери наукових досліджень (через скорочення на третину фінансування та відтік наукових кадрів за кордон⁵),

¹ За оцінками експертів, 2022 року скорочення кадрів мало зачепити всі сфери діяльності, проте найбільше — будівництво (50%) та добувну промисловість (46%), галузь електроенергетики та водопостачання (40%), меншою мірою — оптову та роздрібну торгівлю (31%), а також переробну промисловість, транспорт і зв'язок (приблизно по 28%).

² Подібні процеси щодо робітничого класу мали місце під час Другої світової війни. Згідно з «Енциклопедією Українознавства» української діаспори, виданою Науковим товариством імені Шевченка, в той період «відбулося розпорощення робітництва. Серед причин — міграційні процеси (евакуація у східні райони СРСР близько 1 млн робітників; мобілізація — 1,5 млн; переселення в село в роки нацистської окупації; вивезення на примусові роботи)», як результат «кількість робітників у промисловості України зменшилася з 1 974 000 у 1940 до 950 000 у 1945, себто на 62%» (цитовано за: (Баришполець, 2021: с. 14). Наслідки трансформації класу селянства під час і після Другої світової війни див. у працях істориків: (Перехрест, 2010; Лисенко, Перехрест, 2011).

³ Дані Державної служби статистики України свідчать про відновлення вже влітку 2023 року показників ділової активності промислових підприємств до рівня 2021-го (див.: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2023/fin/rp/prom/prom_08_2023_u.pdf).

⁴ Реформа, яка спрямована на підвищення ефективності діяльності державної служби та зменшення видатків на її утримання, передбачає скорочення кількості працівників органів виконавчої влади у 3,7 раза (з 237 тис. до 64 тис.) і зменшення числа міністерств (з 20 до 14). Однак скорочення держслужбовців почалося насамперед із тих, хто або виїхав за кордон, або взяв тривалу відпустку за власний рахунок, або працював дистанційно, а також тих, хто перебував на тимчасово окупованій території й тому не мав змоги виконувати свої посадові обов'язки (<https://www.kadrovik.ua/content/reforma-shhodo-skorochennya-derzhavnyh-sluzhbovtsiv>).

⁵ За даними репрезентативного опитування науковців, 2022 року близько 15% з них перебували за кордоном, ще 38% змінили місце проживання в межах України та мали обмежений доступ до необхідного обладнання й матеріалів (<https://svit.kpi.ua/2022/06/27/>).

медиків та освітян¹. Кадрові втрати відбувалися і серед працівників креативних індустрій (кіно, театр, телебачення, реклама) через проблеми фінансування, а також приватного сектору ділових послуг (фінансових, юридичних, ріелторських тощо) через зменшення попиту на ці послуги. Висхідна мобільність, як щодо зайнятості, так і щодо доходів була властива лише працівникам ІТ-сфери (інформаційні технології були єдиною галуззю економіки, яка, за оцінками експертів, за шість місяців 2022 року зросла на 23% порівняно з 2021-м). Слід зауважити, що інституційне середовище для відтворення позицій середнього класу (насамперед йдеться про висококваліфікованих професіоналів, переважно більшість яких до війни становили жінки) було сприятливішим, ніж для інших класів. Попри велику кількість зруйнованих закладів освіти, культури, охорони здоров'я (див. посилання 1 на с. 38) та значну залученість до міграційних процесів більшість працівників нефізичної праці мали об'єктивну можливість відтворювати свій професійний і класовий статус насамперед завдяки: 1) високому рівню цифровізації сфери освіти, наукової діяльності, соціальних і ділових послуг, 2) добре відпрацьованим під час пандемії COVID-19 практикам онлайн зайнятості та 3) сталій фінансовій підтримці міжнародної спільноти, яка спрямовувалася на оплату праці в бюджетному секторі.

Власники великого, середнього та малого бізнесу також зазнали значних втрат (найбільше — у сфері промисловості та сільського господарства через руйнування чи захоплення підприємств, засобів виробництва та землі, найменше — у сфері послуг, передусім ІТ). Проте більшість із них продемонстрували стійкість, адже доволі швидко адаптувалися до умов війни: за даними різних опитувань бізнес-суб'єктів, у травні 2022-го повноцінно працювали до 28% компаній, а вже восени того року таких було більше за половину; 2023-го ситуація лише покращувалася — станом на серпень повністю або частково відновили роботу вже 88% підприємців². Цьому сприяли як об'єктивні чинники (зокрема, своєчасне надання підприємцям різних видів державної підтримки — податкові пільги,

¹ За даними Центру громадського здоров'я, на кінець 2022 року кількість медиків у країні зменшилася на 41 тис. (з них 6,3 тис. лікарів і 35 тис. молодшого і середнього медичного персоналу), або майже на 14% порівняно з 2021-м. Проте інформація про те, скільки з них виїхали за кордон, були мобілізовані або просто звільнилися, відсутня (<https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cv20443p5060>). Щодо педагогів середньої школи — з вересня 2021 року по вересень 2023-го їхня чисельність зменшилася на 10% (з 440 тис. до 396 тис.). За кордоном 2022 року перебували 23 тис. вчителів (це близько 5% від їхньої загальної кількості), половина з них 2023-го повернулася в Україну (https://24tv.ua/education/ukrayintsi-za-kordonom-pidchas-viyni-skilki-uchiteliv-studentiv_n2394182).

² За результатами щоквартального опитування Європейської бізнес асоціації «Малий і середній бізнес в умовах війни», у серпні 2023-го 52% компаній працювали у повному обсязі (у травні 41%, а рік тому — 28%), інші 41% працювали з обмеженнями (наприклад, звузили географію діяльності, закрили частину офісів/торгових точок/відділень, перевели діяльність в онлайн) і лише 7% не працювали (<https://eba.com.ua/msb-vidnovlyuyut-robotu-tanaroshhuyut-finansovi-rezervy/>). За даними *Gradus Research*, з липня 2022-го по травень 2023-го ситуація значно поліпшилася, зокрема з 22% до 50% побільшало тих, хто «працював як раніше», водночас поменшало тих, хто «працював частково» (з 51% до 38%) та «призупинив діяльність» (з 19% до 7%) (<https://forbes.ua/news/ukrainskiy-biznes-adaptuetsya-do-viyni-popolovina-pidpriemstv-pratsyue-u-dovoennomu-rezhimi-20062023-14287>).

допомога у релокації бізнесу, грантові програми для розвитку власної справи або започаткування нової), так і суб'єктивні (високий рівень адаптивності підприємців завдяки активному опрацюванню нових напрямів діяльності, наприклад виробництва та відновлення різноманітного військового озброєння і спорядження для ЗСУ). (Про структурування і практики виживання бізнесу в перші пів року великої війни див.: Іващенко, 2022.)

Крім того, саме під час війни держава зробила реальні кроки до позбавлення українського суспільства від *олігархів* як класу, який справляв на нього деструктивний вплив¹. Так, навесні 2022 року було впроваджено Закон «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів)» від 05.11.2021. Декларувалося, що його метою є створення ефективного механізму деолігархізації задля побудови прозорої системи справедливих відносин між бізнесом, владою та суспільством. Одним з інструментів було передбачено складання реєстру олігархів. У серпні 2022 року, за офіційними даними, під визначені законом критерії підпадало 86 осіб, проте за рік, у серпні 2023-го, секретар СНБО України Олексій Данилов зазначав, що у реєстр не включено жодної особи (тобто цей механізм поки діє як запобіжник, з огляду на який потенційні особи коригують свою політичну і ділову активність).

Динаміка соціально-групового розподілу: за соціологічними даними

Наступним завданням дослідження було перевірити контурно окреслені вище тренди щодо впливу війни на соціально-групову структуру за допомоги соціологічних інструментів. Це актуалізувало три проблеми.

Перша — методологічного плану: вочевидилося, що за нових умов, коли істотно зросла чисельність груп поза сферою економічної діяльності (зокрема, військових і безробітних), застосування популярних раніше в соціоструктурних дослідженнях класових схем, які базуються на відносинах зайнятості (зокрема, схеми Джона Голдторпа), є недостатнім. Більш релевантним інструментом стають схеми, які класифікують як зайняте, так і незайняте населення. Таким інструментом є, наприклад, Європейська соціально-економічна класифікація (European Socio-economic Classification — ESeC) (Rose & Harrison, 2010)². Ця схема має дворівневу структуру: рівень 1 утворюють 9 «класів», що охоплюють осіб, зайнятих тепер або в минулому, а рівень 2 — базові «соціально-економічні групи», що охоплюють як усю робочу силу (10 «класів» та «інші активні групи»), так і групи поза ринком праці («неактивні») (табл. 2). ESeC можна за-

¹ Детально про феномен олігархізації політичної влади в Україні та початок останніми роками процесу деолігархізації див.: (Рахманов, 2023).

² Детально про теоретичні та операціональні засади ESeC, її класові категорії і варіанти групування, розподіл ESeC-класів в Україні та низці європейських країн див.: (Симончук, 2018: сс. 137–141). Проте найновішим інструментом ідентифікації соціально-економічної позиції в міжнародних проектах є оновлена версія ESeC — Європейська класифікація соціально-економічних груп (European Socio-economic Groups Classification — ESeG) (Meron et al., 2014). Однак вона ще не валідизована для України.

стосовувати як інструмент конструювання класів і груп у певному масиві даних (що зараз є недоступним), а також як зразок їх групування (наприклад, позначати військових і безробітних як «інші активні» групи)¹.

Таблиця 2

Дворівнева структура Європейської соціально-економічної класифікації

Класи ESeC (рівень 1)	Соціально-економічні групи (рівень 2)
Клас 1	Великі роботодавці, професіонали, адміністратори та менеджери вищого рівня
Клас 2	Професіонали, адміністратори та менеджери нижчого рівня, а також супервайзери й технічні спеціалісти вищого рівня
Клас 3	Допоміжні заняття середнього рівня
Клас 4	Дрібні роботодавці та самозайняті працівники
Клас 5	Роботодавці та самозайняті працівники в сільському господарстві, рибальстві тощо
Клас 6	Супервайзери і технічні спеціалісти нижчого рівня
Клас 7	Заняття нижчого рівня у сфері послуг, торгівлі, офісної роботи
Клас 8	Технічні заняття нижчого рівня
Клас 9	Рутинні заняття технічної сфери, сфери послуг, торгівлі, виробничі заняття, а також в сільському господарстві
Інші активні групи	Військовослужбовці Неоплачувані сімейні працівники Безробітні
Неактивні групи	Пенсіонери Студенти (стаціонарної форми навчання) Діти Хронічно хворі та інваліди Особи, що ведуть домогосподарство

Джерело: ESeC наведено у спрощеному вигляді; детально див.: (Симончук, 2018: сс. 138–140).

Друга проблема стосується вибірки масових опитувань. Під час гарячої фази війни емпіричну перевірку виявлених вище трендів соціально-групової динаміки (зокрема, збільшення груп військових і безробітних, зменшення класу робітників) ускладнює перманентна трансформація ситуації щодо окупованих територій, міграції всередині країни та за кордон. Проблема вибірки через

¹ Військовослужбовців і безробітних об'єднує те, що вони є частиною робочої сили, проте «потенційною», оскільки безпосередньо не задіяні у виробництві суспільних благ і наданні послуг. Так, згідно з методологічними поясненнями міжнародної і державної статистики, робочу силу утворюють зайняті та безробітні, а військовослужбовці входять до складу зайнятого населення як окрема професійна група (наприклад, серед 10 груп Міжнародного класифікатора занять ISCO-08 їх ідентифікують як групу 0). Водночас вони не потрапляють у класові схеми, на відміну від працівників поліції, прикордонних та інших цивільних воєнізованих служб.

невпинну рухливість і невизначеність генеральної сукупності обговорюється, наприклад, у (Головаха, Дембіцький, Макеєв, 2022) та на сайті КМІС у методичних коментарях щодо репрезентативності телефонних опитувань під час війни. Українські методологи досягли конвенції, що, попри зазначені проблеми, результати опитувань загалом зберігають репрезентативність і дозволяють досить надійно аналізувати суспільні настрої та практики населення.

Третя проблема — відсутність фінансування масових опитувань для академічних потреб. Так, доступною емпіричною базою цього дослідження щодо воєнного часу є дані започаткованого співробітниками відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України і фінансованого їхнім власним коштом проекту-опитування «Соціальна нерівність: моніторинг часів війни», які зібрані Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС). Цей моніторинг вже мав три хвилі: 7–13 вересня 2022 року, 14–22 лютого та 29 вересня — 9 жовтня 2023-го ($N = 2000$)¹. Для порівняння з довоєнним періодом використано узагальнені дані омнібусів КМІС 2021 року ($N = 10\,000$) і моніторингу Інституту соціології НАНУ 2021-го ($N = 1800$).

Дані трьох хвиль опитування, безумовно, є цінним ресурсом, проте здійснене на цій основі дослідження соціально-структурних трендів я розглядаю як «емпіричну розвідку» через певний методологічний компроміс. Адже соціальні класи ідентифіковано не за традиційною методикою конструювання їх за великою низкою змінних щодо зайнятості (професія, статус зайнятості та владні функції), а на підставі відповідей респондентів на одне (традиційне для КМІС) запитання про їхній основний вид діяльності (див. категорії у табл. 3). Соціальні групи згруповано за зразком ESeC у категорії економічно «активного» і «неактивного» населення, а перших ще й поділено на «класи зайнятого населення» (робітничий клас, середній клас і власники) та «інші активні» групи (військово-службовці та безробітні).

Утім, попри зазначені обмеження, дослідження дало змогу з'ясувати, по-перше, наскільки дані соціологічних опитувань фіксують очікувані (описані теоретично й за даними офіційних джерел) тренди розподілу соціальних груп та їхніх соціально-демографічних характеристик (*об'єктивний вимір*), по-друге, чи мають ці тренди відображення у самооцінках українців щодо їхньої соціальної позиції (*суб'єктивний вимір*).

Об'єктивний вимір. Виявилось, що дані трьох хвиль опитування доволі адекватно відображають очікувану трансформацію соціально-групової структури впродовж повномасштабної війни. Так, співвідношення економічно активного і неактивного населення не змінилося, проте серед економічно активних груп мала місце суттєва динаміка (табл. 3 і рис. 1).

¹ Опитування проводили методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера (CATI) з дорослими (старшими за 18 років) громадянами України. До вибірки не включено мешканців територій, тимчасово не контрольованих владою України до 24.02.2022 (АР Крим, окремі райони Донецької та Луганської областей), а також громадян, які виїхали за кордон після 24.02.2022. Для компенсації відхилень від офіційних статистичних даних (Держстат на 01.01.2021) побудовано ваги. Авторка статті застосовувала їх для зважування масиву даних під час розрахунку показників.

**Динаміка розподілу населення України
за соціальними групами та класами (2021–2023), %**

Соціальні групи та класи	Серед населення загалом				Серед економічно активного та неактивного населення			
	2021	2022, вересень	2023, лютий	2023, вересень	2021	2022, вересень	2023, лютий	2023, вересень
Економічно активне населення, у тому числі:	58,6	60,0	60,9	60,8	100	100	100	100
Робітничий клас, у тому числі:	18,4	18,2	17,1	13,7	31,4	30,3	28,1	22,6
робітник, сільськогосподарський робітник	18,4	18,2	17,1	13,7	31,4	30,3	28,1	22,6
Середній клас, у тому числі:	23,3	23,3	24,7	30,0	39,8	38,9	40,5	49,3
службовець (працівник нефізичної праці без вищої освіти)	7,8	6,2	6,9	7,5	13,3	10,4	11,3	12,3
спеціаліст (працівник нефізичної праці з вищою освітою)	15,5	17,1	17,8	22,5	26,5	28,5	29,2	37,0
Малі та середні власники, у тому числі:	10,1	8,3	10,6	11,3	17,2	14,1	17,3	18,5
зайнятий індивідуальною трудовою діяльністю	4,7	3,8	5,3	5,4	8,1	6,3	8,6	8,8
підприємець, фермер	5,4	4,5	5,3	5,9	9,1	7,8	8,7	9,7
Інші активні групи, у тому числі:	6,8	10,2	8,5	5,8	11,6	16,8	14,0	9,6
військовослужбовець, службовець правоохоронних органів	1,5	1,4	1,9	2,7	2,6	2,2	3,1	4,4
безробітний	5,3	8,8	6,6	3,1	9,0	14,6	10,9	5,2
Економічно неактивне населення, у тому числі:	41,4	40,0	39,1	39,2	100	100	100	100
той, хто веде домашнє господарство	7,9	9,5	8,9	11,0	19,0	26,2	22,8	28,1
пенсіонер (за віком, через інвалідність)	30,1	27,5	27,4	26,1	72,9	66,2	70,1	66,5
учень, студент	3,4	3,0	2,8	2,1	8,2	7,6	7,1	5,4
Загалом	100	100	100	100	–	–	–	–
N	9588	1988	1993	1999	5619 / 3969	1192 / 796	1215 / 778	1216 / 783

Джерела: дані омнібусу КМІС 2021 року та проекту «Соціальна нерівність: моніторинг часів війни» Інституту соціології НАНУ 2022–2023 років.

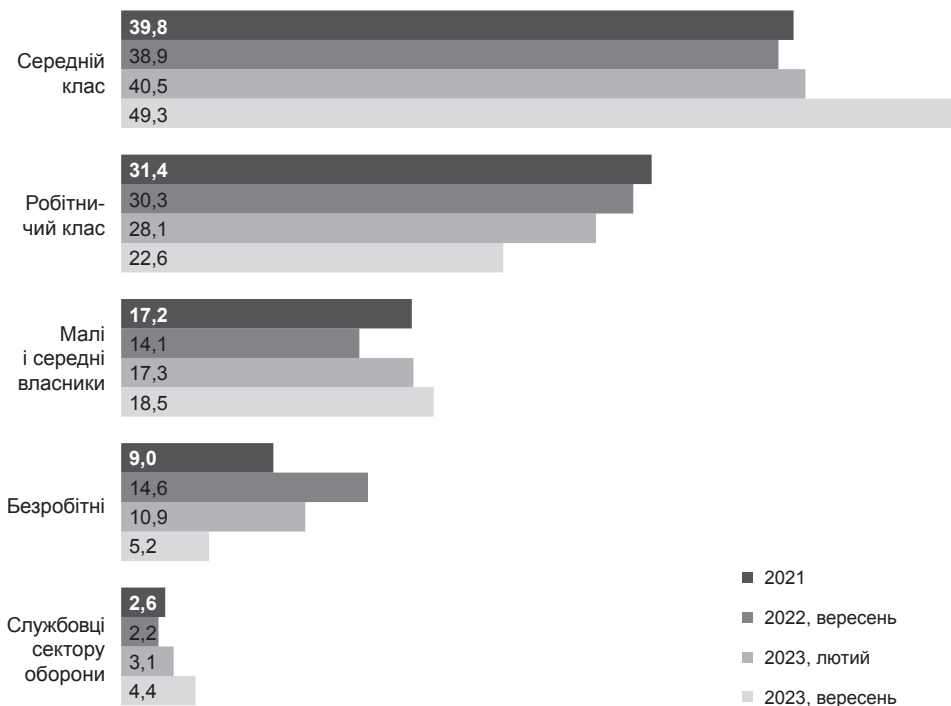

Рисунок 1. Динаміка розподілу економічно активного населення України за соціальними групами і класами (2021–2023), %

Джерело: дані таблиці 3.

Наразі зафіксовано передбачувані флуктуації щодо групи *безробітних*: за перші пів року війни — значиме (в 1,6 раза) збільшення питомої ваги безробітних (з 9,0% у 2021 році до 14,6% у вересні 2022-го), а далі кожні пів року — зворотний рух на покращення ситуації (10,9% у лютому і 5,2% у вересні 2023-го). Проте в офіційних джерелах (див. вище) цей показник оцінювали значно вище — до 30% працездатного населення у 2022 році та до 20% — у 2023-му. Аналіз соціального портрету безробітних у кожній хвилі опитування виявив очікувані характеристики (які збігаються з даними офіційних джерел), зокрема станом на вересень 2023-го такі: безробітних більше серед жінок, ніж серед чоловіків (відповідно 6,5% і 4,0%); їх більше серед селян, ніж серед містян (7,5% і 4,5%); поміж переселенців, ніж територіально імобільних — тих, хто не змінював місце проживання від початку російсько-української війни (16,2% і 3,3%); серед людей сильно постраждалих від бойових дій Східного і Південного регіонів (10,6% і 8,5%), ніж Центрального і Західного (2,7% і 2,6%).

Дані також свідчать про значиме збільшення групи *військовослужбовців* — з 2,6% у 2021 році до 3,1% у лютому і 4,4% у вересні 2023-го. Очікувано, що за віком вони більше представлені серед людей до 50 років (близько 5%), ніж осіб віком 50+ (2%). Щодо статі — жінки становлять лише 3%. До слова, останніми роками (за даними з офіційних джерел) гендерний склад цієї групи суттєво змінився — від майже суцільно чоловічої до дедалі більшого представництва

жінок. Якщо 2008-го в лавах ЗСУ їх було лише 1,8 тис., то після ухвалення 2018 року закону щодо забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків і жінок під час проходження військової служби, чисельність останніх постійно зростала і, за даними Міноборони, у грудні 2021-го становила близько 32 тис. (понад 12% від 246 тис. особового складу), а у липні 2022-го — понад 50 тис. і в жовтні 2023-го — 62 тис. (7,3% від 850 тис. чисельності ЗСУ).

Дані опитування також відображають низхідний тренд щодо *робітничого класу*, який є очікуваним наслідком як великих матеріально-інфраструктурних втрат індустріального сектору економіки, так і рекрутування до лав ЗСУ. Частка працівників фізичної праці (в опитуваннях КМІС їх неможливо розвести за рівнем кваліфікації та індустріального чи сільськогосподарського сектору) поступово зменшувалася: з 31,4% у 2021 році до 28,1% у лютому і 22,6% у вересні 2023-го. До речі, цей клас тепер, як і завжди, характеризує гендерний дисбаланс: за даними 2021-го, його частка була в 1,8 раза більша серед чоловіків, ніж серед жінок (38,1% і 21,5%), а за півтора року, у вересні 2023-го дисбаланс зберігався, проте послабився до 1,4 раза (25,3% і 18,5%), що очікувано через мобілізацію чоловіків, що триває. Регіональний розподіл робітників, який 2021 року був рівномірним (приблизно 25%), зараз відображає вплив війни: через закриття або релокацію підприємств частка їх меншає у Східному, Південному і Центральному регіонах (по 21%) та зростає у Західному (28%).

Щодо *середнього класу* (класів спеціалістів та службовців загалом) — упродовж першого року війни його питома вага серед економічно активно-го населення залишалася сталою (39,8% 2021 року і 40,5% у лютому 2023-го), проте в наступні пів року, у вересні 2023-го вона значно зросла (до 49,3%) за рахунок спеціалістів. За статтю ці класи завжди характеризувалися як гендерно сегреговані; особливо виразно контрастував високий рівень фемінізації класу спеціалістів в Україні (передусім серед учителів, лікарів, соціальних робітників) порівняно з гендерним паритетом у західних країнах (детально див.: Симончук, 2018: сс. 94–96, 150–152). Дані вересня 2023-го свідчать, що серед чоловіків і жінок частка спеціалістів становила 30,5% і 44,3% відповідно, а службовців — 9,1% і 16,0%, тобто гендерна диспропорція відтворювалася попри масштабну вимушену міграцію за кордон жінок працездатного віку (за оцінками експертів, 75% яких мають вищу освіту і, ймовірно, були працівниками кваліфікованої нефізичної праці). Відомо, що багато хто з вимушених мігранток зберігає місце роботи в Україні, працюючи віддалено (у пригоді стали добре відпрацьовані у період пандемії трудові онлайн практики), що дає їм змогу відтворювати свою соціальну позицію. Під час війни фіксується також регіональна диспропорція представників середнього класу: їх значно більше у Центральному і Західному регіонах (по 54%), ніж у Східному і Південному (по 44%); а також серед територіально імобільних, ніж серед переселенців (60% і 40%).

Дані опитувань свідчать про хвилеподібну динаміку *класів малих і середніх власників*, адже їхня сумарна частка за перші пів року війни зменшилася (з 17,2% 2021-го до 14,1% у вересні 2022-го), а ще за пів року, у лютому 2023-го відновилася до 17,3% і далі зростала (до 18,5% у вересні 2023-го). Такі флуктуації відбувалися і серед підприємців з найманими працівниками (відповідно 9,1%, 7,8%,

8,7% і 9,7%), і серед зайнятих індивідуальною діяльністю (8,1%, 6,3%, 8,6% і 8,8%). Як і до війни, демографічний портрет цих класів різниться. За даними 2023-го, підприємці були й залишаються групою значно більшою мірою чоловічою, ніж жіночою (12,8% і 6,2%); вони частіше представлені у вікових групах до 40 років, ніж старших (12% і 8%); серед осіб з вищою освітою, ніж іншого освітнього рівня (13,5% і 3,5%); поміж містян, ніж селян (12% і 5%); територіально іммобільних, ніж переселенців (10% і 7%). Зайняті індивідуальною трудовою діяльністю менш суттєво різняться за статтю (10% і 7%) і місцем поселення (9,4% і 7,5%); доволі рівномірно (по 10%) представлені у середніх вікових групах і вдвічі менше (по 5%) у наймолодшій (до 30) і найстаршій (60+) та приблизно однаково — серед груп за рівнем освіти; проте менше серед іммобільних, ніж серед переселенців (8% і 10%).

Суб'єктивний вимір. Соціологи традиційно досліджують не лише об'єктивний вимір соціально-групової структури, а й суб'єктивний (те, як люди визнають своє місце в суспільстві), а також зв'язок між цими вимірами. Ці питання вивчають як у часовій, так і в порівняльній перспективі (детально див.: Симончук, 2018, 2020). Зазвичай в Україні (подібно до інших типів країн) найбільш запитуваними у разі класової самоідентифікації¹ є категорії «середній клас» та «робітничий клас», а крайні категорії — «вищий» та «нижчий» клас — використовують мало. Так, 2021-го, напередодні війни частка суб'єктивного робітничого класу становила 28,9%, а частка суб'єктивного середнього класу (представленого трьома категоріями-верствами — верхнім середнім, середнім та нижнім середнім класами) — 55,8%. При цьому розподіл за верствами істотно відрізнявся порівняно з іншими країнами: частки тих, хто ідентифікував себе з «верхнім середнім» і «середнім» класами, в Україні були меншими, ніж в західних та постсоціалістичних країнах.

Під час повномасштабної війни актуально з'ясувати, чи змінилися класові самооцінки паралельно зі зміною класового розподілу? З огляду на проблеми зайнятості та високий рівень безробіття, значні матеріальні втрати та зниження доходів логічно було очікувати збільшення частки людей, які ідентифікують себе з нижчим класом, і водночас зменшення — з робітничим класом, а також зміни в розподілі верств у середньому класі (зменшення частки середнього і верхнього середнього класів на користь нижнього середнього). Всупереч цим гіпотезам розподіли класових ідентичностей серед економічно активного населення у 2021-му (довоєнному, проте ковідному році) та в лютому 2023-го (в першу річницю перебігу війни) виявилися доволі подібними, навіть із трендом на краще, адже зменшилася частка тих, хто вважав себе нижчим класом (з 5,7% до 4,0%) (табл. 4 та рис. 2). За наступні пів року, у вересні 2023-го, носіїв ідентичності «нижчий клас» ще поменшало — до небувалих 2,5%, водночас різко збільшилася частка суб'єктивного «нижнього середнього класу» (до 23,9%) за рахунок зменшення частки «робітничого класу» (до 25,7%). Якщо остан-

¹ Класова ідентичність фіксується на підставі закритого запитання «До якого класу Ви можете себе віднести?» через співвіднесення респондентом себе з однією з шести категорій (вищий клас, верхній середній, середній, нижній середній, робітничий і нижчий).

ній тренд є очікуваним, то дані щодо самоідентифікації з нижчим класом спершу викликають подив і недовіру. Проте результати попередньої хвилі проекту «Соціальна нерівність: моніторинг часів війни» (вересень 2022-го), отримані за іншими методиками (самооцінки на підставі 10-щаблевої соціальної драбини і за 5-бальною шкалою матеріального добробуту), також свідчили про невелику (до 10%) частку тих, хто вважає себе нижчим класом (Симончук, 2022). Тож виглядає, ніби українці під час війни уникають негативних самооцінок, свідомо демонструючи психологічну стійкість.

Таблиця 4

Динаміка розподілу класових ідентичностей
(2021–2023), %

Суб'єктивні класи	Серед населення загалом			Серед економічно активного населення		
	2021	2023, лютий	2023, вересень	2021	2023, лютий	2023, вересень
Вищий клас	0,6	0,7	0,9	0,7	0,3	1,4
Верхній середній клас	2,0	3,3	3,6	2,6	4,1	3,7
Середній клас	36,7	41,0	42,1	41,8	41,2	42,9
Нижній середній клас	17,1	15,0	21,0	16,8	16,6	23,9
Робітничий клас	28,9	31,9	26,3	31,4	33,8	25,7
Нижчий клас	14,7	8,1	6,0	6,7	4,0	2,5
Загалом	100	100	100	100	100	100
<i>N</i>	1780	1915	1947	1127	1180	1197

Джерела: дані проектів Інституту соціології НАНУ: моніторингового опитування 2021 року і проекту «Соціальна нерівність: моніторинг часів війни» 2023-го.

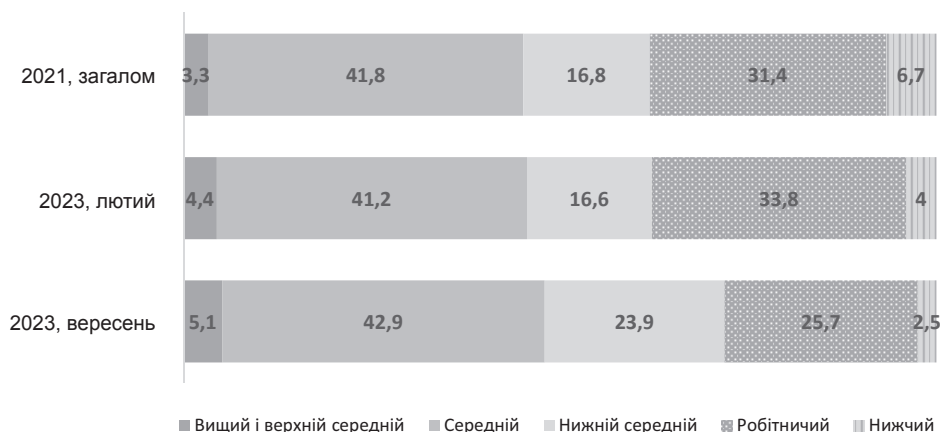

Рисунок 2. Динаміка розподілу класових ідентичностей серед економічно активного населення України (2021–2023), %

Джерело: дані таблиці 4.

Підсумкова частина:

Висновки, прогнози, завдання для моніторингу

Висновки. Аналіз великого конгломерату публікацій з тематики «суспільство і війна» дозволив узагальнити теоретичні напрацювання попередників стосовно універсальних змін соціально-інституційної та групової структури, які зазвичай відбуваються у суспільствах під час і після війни. Це є спробою розбудови концепції впливу повномасштабної війни на соціальну структуру щодо певного «випадку» — суспільства, яке є жертвою агресії, а не агресором.

З'ясовано низку *деструктивних передумов* (централізація влади, мілітаризація економіки, матеріальні та людські втрати, міграція за кордон і всередині країни, окупація територій), через які Україна швидко набула характерних рис соціальної структури воєнного стану (насамперед, збільшення груп військових, працівників оборонного сектору, безробітних), а також низку *конструктивних передумов* (ефективність тандему держави та армії, покращення геополітичної позиції країни, міжнародна допомога і створення гібридної економіки, яка спирається на локальні та світові ресурси, численні державні програми підтримки бізнесу, високий рівень цифровізації трудових практик), які сприяли покращенню ситуації зайнятості та відтворенню соціального статусу більшості громадян, а загалом — високій мірі стійкості соціально-групової структури українського суспільства.

Результати емпіричного дослідження на підставі як офіційних джерел, так і даних соціологічних опитувань свідчать, що за півтора року війни відбулися істотні соціоструктурні зміни серед економічно активного населення, проте не лінійні, а з певними флуктуаціями. Найбільш швидка і суттєва трансформація під тиском названих вище деструктивних передумов фіксувалася у перші пів року (з лютого по вересень 2022-го), проте навіть у цей період війна не мала тотального руйнівного впливу — соціально-групова структура (і в об'єктивному, і в суб'єктивному вимірах) значною мірою зберігала стійкість. Упродовж наступного року (з вересня 2022-го по вересень 2023-го) завдяки зазначеним вище сприятливим умовам відбувалося поступове відновлення і переструктурування занятєвих і, водночас, соціальних позицій.

Узагальнюючи увесь корпус залучених даних, констатуємо, що за пів року великої війни у складі економічно активного населення відбулося істотне збільшення двох груп (військовослужбовців і безробітних), які перебувають поза сферою економічної діяльності: за офіційними джерелами — втричі (сумарно з 11% у 2021-му до 36% у вересні 2022-го), а за даними опитувань — у півтора раза (з 12% до 17% відповідно). Проте наступного року фіксувався зворотний тренд — за рахунок скорочення безробітних. Серед зайнятих вплив війни відчули представники майже всіх професійних груп і соціальних класів. Найочевиднішими були низхідні процеси у робітничому (насамперед, індустріальному) класі — як через втрати промислових об'єктів і робочих місць, так і через мобілізацію їхніх представників до лав ЗСУ. Середній клас потерпав передусім через міграцію за кордон висококваліфікованих жінок, проте завдяки

високому рівню цифровізації цієї сфери та онлайн зайнятості професійний і соціальний статус великої частки з них відтворювався. Класи великих, середніх і малих власників зазнали значних втрат, проте з часом відновлювалися завдяки державним програмам і високому рівню адаптивності. Вперше в сучасній історії України частину великих власників за офіційно встановленими ознаками визначено як олігархів і взято під контроль держави та громадськості.

Щодо суб'єктивного виміру соціально-групового розподілу — дані свідчать про стійкість класових самооцінок. Головне — всупереч очікуванням, не відбулося збільшення частки суб'єктивного нижчого класу, тобто під час надзвичайних подій попри очевидні об'єктивні втрати у добробуті та зайнятості українці уникають негативних самовизначень. Водночас у вересні 2023-го зафіксовано очікуваний тренд на зменшення частки людей, які визначають себе як «робітничий клас».

Очікування і прогнози. Подальша соціально-групова динаміка залежатиме від певного розвитку подій. *За несприятливих умов* (продовження інтенсивних воєнних дій, збільшення числа мобілізованих, подальших людських і матеріальних втрат, зростання потоків міграції, зменшення міжнародної допомоги) ймовірними є значне збільшення груп економічно неактивного населення, зокрема осіб (військових і цивільних) з інвалідністю, та «інших» економічно активних груп (військовослужбовців і безробітних) й, відповідно, подальше скорочення і переструктурування різних груп зайнятого населення. У такому разі очікування щодо негативної динаміки класових ідентичностей українців (зростання частки суб'єктивного нижчого класу і зменшення робітничого і середнього) стануть реальністю.

За сприятливих умов (завершення війни у найближчі рік-два, повернення з-за кордону значної частки мігрантів¹, швидкі темпи відбудови економіки, зокрема завдяки ресурсній допомозі колективного Заходу в межах «Програми з відновлення України») поступово відбуватиметься скорочення «інших активних груп» (шляхом демобілізації особового складу ЗСУ та працевлаштування безробітних², зокрема через «Армію відновлення країни») і, відповідно, зростатимуть різні групи зайнятого населення. Зокрема, *робітничий клас* відтворюватиметься разом з деокупацією і відбудовою промислових та громадських об'єктів, інвестиціями в індустріальну галузь, де оборонний сектор ще довго буде домінувати. Згідно з намірами уряду стимулювати модернізацію і розвиток тих галузей, які мають високу додану вар-

¹ За даними Центру економічної стратегії на вересень 2023 року майже половина українських біженців за кордоном (3,3 млн з 6,7 млн) можуть не повернутися додому (<https://www.epravda.com.ua/publications/2023/09/11/704143/>).

² За прогнозами Національного банку України, високий рівень безробіття зберігатиметься ще кілька років (2023-го — 27%, 2024-го — 18%), тобто буде майже вдвічі вищим за передвоєнний (2021-го — 10,3%). Для порівняння: досі найгіршим (17%) цей прогноз був у другому кварталі 2021-го під час пандемії коронавірусу. Отже, очікується, що вплив війни на ринок праці буде набагато відчутнішим за COVID-19. До речі, про досвід різних країн щодо повного відновлення економіки див.: (Оприщенко, 2022).

тість¹, можна очікувати на формування нових груп робітничого класу, передусім кваліфікованих робітників оборонних та переробних підприємств. Одним із надійних каналів цього процесу є реалізація програм перенавчання та анонсованої 2022 року реформи системи професійно-технічної освіти.

Середній клас (через його високу галузеву і професійну гетерогенність точніше говорити «середні класи») очікує як збільшення, так і переструктурування. Їхня частка зростатиме, оскільки, на думку експертів, економіка країни продовжить структурно змінюватись у бік сектору послуг (за прогнозами, його питома вага зросте з 54% у 2021 році до 65% у 2030-му). Очікуваним є бурхливий розвиток сфери інформаційних технологій: число ІТ-працівників має збільшитися з 250 тис. до 500 тис. у найближчі три роки. Кількісні та структурні зміни відбуватимуться і в приватному, і в державному секторі. В останньому передбачають різноспрямовані процеси. Так, реформа державної служби, метою якої є оптимізація зайвих або застарілих функцій держави та переведення багатьох з них у цифровий формат, має призвести до суттєвого скорочення надлишкового бюрократичного апарату. Водночас держава стимулюватиме відтворення і модернізацію соціальної сфери (освіти, культури, охорони здоров'я), зокрема з метою забезпечення необхідних стандартів життя для повернення біженців та заробітчан. Серед очікуваних позитивних змін — подолання характерної для працівників бюджетної сфери неузгодженості освітньо-професійного і економічного статусів (що є причиною депривації серед представників середнього класу), а також дефемінізація класу професіоналів.

Класи малих і середніх власників, за умов забезпечення державою рівних і прозорих умов ведення бізнесу, збереження чи навіть розширення ринків збуту, реалізації численних програм державної підтримки відновлять свою чисельність і притаманний їм до війни більш високий, порівняно з іншими класами, економічний та соціальний статус і проактивну громадянську позицію. *Клас олігархів* втрачатиме свої привілеї та домінуючий вплив на економіку і завдяки закладеним у законі про деолігархізацію критеріям перебуватиме під державним і громадським контролем, що може призвести до зниження соціального напруження, гостроти сприйняття українцями нерівності в суспільстві та загалом до становлення в Україні соціально-економічної моделі «капіталізму без олігархів».

Отже, повоєнна соціальна структура може еволюціонувати в суспільно прогресивному напрямку завдяки деолігархізації (трансформації соціального порядку до більш справедливого розподілу ресурсів і реального впливу всіх класів на політичні процеси), дебюрократизації (оптимізації кількості державного апарату, пришвидшення розвитку цифрової держави), новому етапу індустріалізації на основі високотехнологічних галузей (структурна модернізація робітничого класу), всеохопній цифровізації та розширенню сфери послуг (збільшення гетерогенного середнього класу, локалізованого як у приватному секторі

¹ Прем'єр-міністр Денис Шмигаль під час Київського міжнародного економічного форуму в жовтні 2023 року назвав шість галузей, які стануть основою економіки України після війни: військово-промисловий комплекс, аграрна галузь, енергетика, ІТ, будівництво та машинобудування (<https://www.epravda.com.ua/news/2023/10/12/705416/>).

економіки, так і в державному), лібералізації й підтримці економічної ініціативи (зростання класів малих і середніх власників).

Завдання для моніторингу. Для подальшого розвитку теоретичних і методологічних засад соціології соціальної структури в умовах надзвичайних подій необхідним є накопичення емпіричних даних щодо впливу війни на прояви соціальної стратифікації, зокрема соціально-груповий розподіл, сприйняття українцями соціальної нерівності, моделі суспільства і власної позиції в ньому. Подальший моніторинг динаміки соціально-групової структури потребує поповнення колекції різноманітних даних як офіційної статистики щодо зайнятості, так і соціологічних опитувань (зокрема, проекту «Соціальна нерівність: моніторинг під час війни» з регулярними хвилями кожні пів року) та глибоких інтерв'ю. У разі участі України 2024 року в Європейському соціальному дослідженні (ESS) буде отримано шанс з'ясувати, наскільки суттєво соціально-групова структура українського суспільства часів війни відрізняється від європейських суспільств у стані миру. Крім того, відкриється можливість для валідації та застосування у вітчизняних дослідженнях схеми ESeG як новітнього міжнародно гармонізованого інструменту ідентифікації соціальних класів і груп.

Джерела

Баришполець, М. (2021). Соціальна структура українського суспільства часів Другої світової війни на сторінках «Енциклопедії Українознавства». *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*, вип. 23 (сс. 8–29). Київ: Інститут історії України НАН України.

Гладун, О. М., Кулик, Н. В., Рудницький, О. П. (2018). Україна, держава: чисельність, склад і рух населення. У В. А. Смолій та ін. (ред.), *Енциклопедія історії України. Кн. 1: Україна—Українці*. Київ: Інститут історії України НАН України, Наукова думка. Взято з: <http://www.history.org.ua/?termin=1>. 3. 2.

Головаха, Є., Дембіцький, С., Макеєв, С. (2022). Вступ. Соціологія надзвичайності. В Є. Головаха (ред.), С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни: 2022 рік* (сс. 15–24). Київ: Інститут соціології НАН України.

Дембіцький, С. (2023). Особливості громадської думки та її вивчення в Україні під час війни. В Є. Головаха (ред.), С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни: 2023 рік* (сс. 15–44). Київ: Інститут соціології НАН України.

Іваненко, О. (2022). Ринок праці і зайнятість під час війни: стан та перспективи. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 56–75.

Іващенко, О. (2022). Бізнес у воєнний час: структурування і практики виживання. В Є. Головаха (ред.), С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни: 2022 рік* (сс. 151–160). Київ: Інститут соціології НАН України.

Крижний, С. (2016). *Цивільний колабораціонізм. Спроба соціологічного аналізу (Харків під час окупації 1941–1943 рр.)*. Харків: Акта.

Куценко, О. (2022). Чекаю на появу нового класу інформаційно-цифрової епохи. *Круглий стіл “Українське суспільство після перемоги”*. Інститут соціології НАН України. Взято з: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3527305-ak-vijna-zminue-ukrainske-suspilstvo.html>.

Лаас, Н. (2008). Соціальна стратифікація радянського суспільства: концептуальні пошуки в англійській історіографії другої половини ХХ – початку ХХІ ст. В *Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика* (сс. 104–117). Київ: Інститут історії НАН України.

Лисенко, О. Є., Перехрест, О. Г. (2011). Відродження аграрного сектору економіки у 1943–1945 рр. У В. М. Литвин та ін. (ред.), *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. (т. 2, сс. 348–353)*. Київ: Ніка-Центр.

Лисенко, О. Є., Ветров, І. Г., Дубик, М. Г., Перехрест, О. Г. (2011). Економіка України під час Другої світової війни (1939–1945). У В. М. Литвин та ін. (ред.), *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження*: в 2 т. (т. 2, сс. 321–401). Київ: Ніка-Центр.

Макеєв, С. (2011). Інституційні інкубуси та еволюція суспільств. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна*, 5, 3–10.

Макеєв, С. (2022а). Інституційні стани: норма, патологія, надзвичайність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 22–39.

Макеєв, С. (2022б). Інституційний ландшафт воєнного стану. В Є. Головаха (ред.), С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни: 2022 рік* (сс. 35–45). Київ: Інститут соціології НАН України.

Макеєв, С. (2023). Соціальні структури воєнного стану в Україні. Отримано з <https://i-soc.com.ua/ua/news/socialni-strukturi-voennogo-stanu-v-ukraini>

Оприщенко, А. (2022). Безробіття в Україні: шляхи подолання та післявоєнний досвід інших країн. Отримано з <https://zaborona.com/bezrobittya-v-ukrayini-shlyahy-podolannya-ta-prislyavoyennyj-dosvid-inshyh-krayin/>

Очеретько, А. (2023). «Шахіди» як локомотиви деурбанізації. *Земля*. Отримано з <https://zemlia.org.ua/zurnali/zurnali-za-2023-rik/2-2023/shahidi-yak-lokomotivi-deurbanizatsiy/>

Перехрест, О. Г. (2010). *Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Рахманов, О. (2022). Феномен олігархізації політичної влади в Україні: від піднесення до занепаду. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 30–45.

Реєнт, О. П. (2011). Україна у Першій світовій війні (1914–1917). У В. М. Литвин та ін. (ред.), *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження*: в 2 т. (т. 2, сс. 64–97). Київ: Ніка-Центр.

Смолій, В. А. (2011). *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.* У 2 кн. Київ: Наукова думка.

Симончук, О. (2018). *Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Симончук, О. (2020). Динаміка уявлень українців про соціальну структуру та своє місце в ній. У С. Оксамитна (ред.), О. Симончук (ред.), *Динаміка сприйняття соціальної нерівності в Україні* (сс. 83–125). Київ: Інститут соціології НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Симончук, О. (2022). Зміни у класовій і статусній самоідентифікації. У Є. Головаха (ред.), С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни: 2022 рік* (сс. 250–260). Київ: Інститут соціології НАН України.

Симончук, О. (2023). Соціальна нерівність в оцінках українців до і під час війни. В Є. Головаха (ред.), С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни: 2023 рік* (сс. 120–150). Київ: Інститут соціології НАН України.

Смакота, В., Соколовський, І., Толстих, Н. (2023). Трансформація ринку праці в умовах війни. В Є. Головаха (ред.), С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни: 2023 рік* (сс. 271–288). Київ: Інститут соціології НАН України.

Сорокин, П. (1922). Война и милитаризация общества. *Артельное дело*, 1–4, 21–29.

Сорокин, П. (1922). Голод и идеология [общества]. *Экономист*, 4–5, 3–32.

Сорокин, П. (2000 [1957]). Флуктуация войн в системе межгрупповых отношений. В П. Сорокин, *Социальная и культурная динамика* (сс. 619–660). СПб.: РХГИ.

Сорокин, П. (2004). Социологическая интерпретация «борьбы за существование» и социология войны. В П. Цыганков (ред.), И. Рязанцев (ред.), *Социология современных войн: Материалы научного семинара* (сс. 134–184). М.: Альфа-М.

Супруненко, М. І. (1972). Зміни у соціальній структурі соціалістичного суспільства і піднесення керівної ролі робітничого класу. *Український історичний журнал*, 8, 3–11.

Україна: від війни до миру та відновлення. (2023). Аналітичні оцінки. Центр Разумкова. Взято з: <https://razumkov.org.ua/images/2023/11/07/2023-PAKT-3-October-1.pdf>.

- Чепурко, Г. (2022). Ринок праці України: сучасні виклики та ризики. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 121–148.
- Davis, K., Moore, W. E. (1945). Some principles of stratification. *American Sociological Review*, 10, 242–249.
- Evans, G., Tilley, J. (2017). *The New Politics of Class: The Political Exclusion of the British Working Class*. Oxford: Oxford University Press.
- Hinton, J. (2002). *Women, Social Leadership, and the Second World War: Continuities of Class*. Oxford: Oxford University Press.
- Levinson, M. (2016). *An Extraordinary Time: The End of the Postwar Boom and the Return of the Ordinary Economy*. London: Random House Business Books.
- Mackey, R. (1999). *Test of war: Inside Britain 1939–1945*. Routledge.
- Mann, M. (1984). The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results. *European Journal of Sociology*, 25(2), 185–213.
- Mann, M. (1993). *The sources of social power: Vol. 2. The rise of classes and nation-states, 1760–1914*. Cambridge University Press.
- Marwick, A. (1977). World War II and Social Class in Great Britain. In A.C. Duke, C.A. Tamse (Eds.), *Britain and the Netherlands* (pp. 203–227). Springer Dordrecht.
- Meron, M. and all ESSnet members. (2014). *ESSnet ESeG Final Report*. Paris: INSEE, Direction des Statistiques Démographiques et Sociales ESSnet project. Retrieved from: https://ec.europa.eu/eurostat/cros/system/files/ESEG_finalReport_Vcor30juillet.pdf.
- O'Reilly, C., Powell, B. (2015). War and the Growth of Government. *European Journal of Political Economy*, 40, 31–41.
- Rose, D., Harrison, E. (Eds.). (2010). *Social Class in Europe: An introduction to the European Socio-economic Classification*. London: Routledge.
- Scheidel, W. (2017). *The Great Leveler: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*. Princeton: Princeton University Press.
- Sorokin, P. (1925). *The sociology of revolution* (ch. XIII–XV). Philadelphia.
- Sorokin, P. (1926). *Social mobility*. New York; London.
- Sorokin, P. (1968 [1942]). *Man and Society in Calamity*. New York.
- Spencer, H. (1876). Social types and constitutions. In H. Spencer, *The Principles of Sociology* (vol. 1, pp. 569–597). London: Williams and Norgate.
- Wartzman, R. (2017). *The End of Loyalty: The Rise and Fall of Good Jobs in America*. Public Affairs.

Отримано 29.10.2023

References

- Baryshpolets, M. (2021). The social structure of Ukrainian society during the Second World War on the pages of the “Encyclopedia of Ukrainian Studies”. [In Ukrainian]. *Pages of the military history of Ukraine: Collection of scientific articles*, vol. 23 (pp. 8–29). Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine. [=Баришполець 2021].
- Чепурко, Г. (2022). Labor market of Ukraine: modern challenges and risks. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 3, 121–148. [=Чепурко 2022].
- Davis, K., Moore, W. E. (1945). Some principles of stratification. *American Sociological Review*, 10, 242–249.
- Dembitskiy, S. (2023). Public opinion in Ukraine and how it is studied during the war. [In Ukrainian]. In Ye. Golovakha, S. Makeiev (Eds.), *Ukrainian society in wartime. Year 2023* (pp. 15–44). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Дембіцький 2023].
- Evans, G., Tilley, J. (2017). *The New Politics of Class: The Political Exclusion of the British Working Class*. Oxford: Oxford University Press.
- Hladun, O. M., Kulyk, N. V., Rudnytskiy, O. P. (2018). Ukraine, the state: the number, composition and movement of the population. [In Ukrainian]. In V. A. Smoliy et al. (Ed.), *Encyclopedia of the History of Ukraine. Book 1: Ukraine—Ukrainians*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of

Ukraine, Naukova Dumka. Retrieved from: <http://www.history.org.ua/?termin=1.3.2>. [=Гладун, Кулик, Рудницький 2018].

Golovakha, Ye., Dembitskyi, S., Makeiev, S. (2022). Introduction. The sociology of emergencies. [In Ukrainian]. In Ye. Golovakha, S. Makeiev (Eds.), *Ukrainian society in wartime. Year 2022* (pp. 15–24). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Головаха, Дембіцький, Макеєв 2022].

Hinton, J. (2002). *Women, Social Leadership, and the Second World War: Continuities of Class*. Oxford: Oxford University Press.

Ivanenko, O. (2022). The labor market and employment during the war: state and prospects. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 56–75. [=Іваненко 2022].

Ivashchenko, O. (2022). Business in wartime: structuring and survival practices. [In Ukrainian]. In Ye. Golovakha, S. Makeiev (Eds.), *Ukrainian society in wartime. Year 2022* (pp. 151–160). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Іващенко 2022].

Kryzhny, S. (2016). *Civil collaborationism. An attempt at sociological analysis (Kharkiv during the occupation of 1941–1943)*. [In Ukrainian]. Kharkiv: Akta. [=Крижний 2016].

Kutsenko, O. (2022). I am waiting for the emergence of a new class of the information and digital era. Round table “Ukrainian society after victory. Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3527305-ak-vijna-zminue-ukrainske-suspilstvo.html>. [=Куценко 2022].

Laas, N. (2008). Social stratification of Soviet society: conceptual searches in English-language historiography of the second half of the 20th – beginning of the 21st century. [In Ukrainian]. In *Ukraine of the 20th century: Culture, ideology, politics* (pp. 104–117). Kyiv: Institute of History, NAS of Ukraine. [=Лаас 2008].

Levinson, M. (2016). *An Extraordinary Time: The End of the Postwar Boom and the Return of the Ordinary Economy*. London: Random House Business Books.

Lysenko, O. E., Vetrov, I. G., Dubyk, M. G., Perehrest, O. G. (2011). Economy of Ukraine during the Second World War (1939–1945). [In Ukrainian]. In V. M. Lytvyn et al. (Ed.), *Economic history of Ukraine: Historical and economic research: in 2 vol. (vol. 2, pp. 321–401)*. Kyiv: Nika Center. [=Лисенко, Ветров, Дибик, Перехрест 2011].

Lysenko, O. Ye., Perehrest, O. G. (2011). Revival of the agrarian sector of the economy in 1943–1945. [In Ukrainian]. In V. M. Lytvyn et al. (Ed.), *Economic history of Ukraine: Historical and economic research: in 2 vol. (vol. 2, pp. 348–353)*. Kyiv: Nika Center. [=Лисенко, Перехрест 2011].

Mackey, R. (1999). *Test of war: Inside Britain 1939–1945*. Routledge.

Makeiev, S. (2011). Institutional incubus and the evolution of societies. [In Ukrainian]. *Bulletin of Ivan Franko Lviv National University. Sociological series*, 5, 3–10. [=Макеєв 2011].

Makeiev, S. (2022a). Institutional states: norm, pathology, emergency. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 2, 22–39. [=Макеєв 2022a].

Makeiev, S. (2022b). Institutional landscape of martial law. [In Ukrainian]. In Ye. Golovakha, S. Makeiev (Eds.), *Ukrainian society in wartime. Year 2022* (pp. 35–45). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Макеєв 2022b].

Makeiev, S. (2023). *Social structures of martial law in Ukraine*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://i-soc.com.ua/ua/news/socialni-strukturi-voennogo-stanu-v-ukraini>. [=Макеєв 2023].

Mann, M. (1984). The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results. *European Journal of Sociology*, 25(2), 185–213.

Mann, M. (1993). *The sources of social power: Vol. 2. The rise of classes and nation-states, 1760–1914*. Cambridge University Press.

Marwick, A. (1977). World War II and Social Class in Great Britain. In A.C. Duke, C.A. Tamse (Eds.), *Britain and the Netherlands* (pp. 203–227). Springer Dordrecht.

Meron, M. and all ESSnet members. (2014). *ESSnet ESeG Final Report*. Paris: INSEE, Direction des Statistiques Démographiques et Sociales ESSnet project. Retrieved from: https://ec.europa.eu/eurostat/cros/system/files/ESEG_finalReport_Vcor30juillet.pdf.

Ocheretko, A. (2023). “Shahids” as locomotives of deurbanization. *Earth*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zemlia.org.ua/zhurnali/zhurnali-za-2023-rik/2-2023/shahidi-yak-lokomotivi-deurbanizatsiy/>. [=Очеретько 2023].

Opryshchenko, A. (2022). *Unemployment in Ukraine: ways to overcome it and the post-war experience of other countries*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zaborona.com/bezrobittya-v-ukrayini-shlyahy-podolannya-ta-pislyavoyennyj-dosvid-inshyh-krayin/>. [=Оприщенко 2022].

O'Reilly, C., Powell, B. (2015). War and the Growth of Government. *European Journal of Political Economy*, 40, 31–41.

Perehrest, O. G. (2010). *Agriculture of Ukraine during the Great Patriotic War (1941–1945)*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine. [=Перехрест 2010].

Rakhmanov, O. (2022). The phenomenon of oligarchization of political power in Ukraine: from rise to decline. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 30–45. [=Рахманов 2022].

Reient, O. P. (2011). Ukraine in the First World War (1914–1917). [In Ukrainian]. In V. M. Lytvyn et al. (Ed.), *Economic history of Ukraine: Historical and economic research: in 2 vol. (vol. 2, pp. 64–97)*. Kyiv: Nika Center. [=Реєнт 2011].

Rose, D., Harrison, E. (Eds.). (2010). *Social Class in Europe: An introduction to the European Socio-economic Classification*. London: Routledge.

Scheidel, W. (2017). *The Great Leveler: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*. Princeton: Princeton University Press.

Simonchuk, O. (2018). *Social classes in modern societies: the heuristic potential of class analysis*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Симончук 2018].

Simonchuk, O. (2020). The dynamics of Ukrainians' ideas about the social structure and their place in it. [In Ukrainian]. In S. Oksamytna, O. Simonchuk (Eds.), *Dynamics of perception of social inequality in Ukraine* (pp. 83–125). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine; National University "Kyiv-Mohyla Academy". [=Симончук 2020a].

Simonchuk, O. (2022). Changes in class and status self-identification. [In Ukrainian]. In Ye. Golovakha, S. Makeiev (Eds.), *Ukrainian society in wartime. Year 2022* (pp. 250–260). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Симончук 2022].

Simonchuk, O. (2023). Social inequality in assessments of Ukrainians before and during the war. [In Ukrainian]. In Ye. Golovakha, S. Makeiev (Eds.), *Ukrainian society in wartime. Year 2023* (pp. 120–150). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Симончук 2023].

Smakota, V., Sokolovskiy, I., Tolstykh, N. (2023). Transformation of the labour market in conditions of war. [In Ukrainian]. In Ye. Golovakha, S. Makeiev (Eds.), *Ukrainian society in wartime. Year 2023* (pp. 271–288). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Смакота, Соколовський, Толстих 2023].

Smoliy, V. A. (Ed.). (2011). [In Ukrainian]. *Ukraine in the Second World War: a view from the 21st century*, in 2 books. Kyiv: Scientific opinion. [=Смолій 2011].

Sorokin, P. (1922). Hunger and ideology [of society]. [In Russian]. *Economist*, 4–5, 3–32. [=Сорокин 1922].

Sorokin, P. (1922). War and the militarization of society. [In Russian]. *Artelnoie dielo*, 1–4, 21–29. [=Сорокин 1922].

Sorokin, P. (1925). *The sociology of revolution* (ch. XIII–XV). Philadelphia.

Sorokin, P. (1926). *Social mobility*. New York; London.

Sorokin, P. (1968 [1942]). *Man and Society in Calamity*. New York.

Sorokin, P. (2000 [1957]). Fluctuation of wars in the system of intergroup relations. [In Russian]. In P. Sorokin, *Social and cultural dynamics* (pp. 619–660). St. Petersburg: RHGI. [=Сорокин 2000].

Sorokin, P. (2004). Sociological interpretation of the "struggle for existence" and the sociology of war. [In Russian]. In P. Tsygankov, I. Riazantsev (Eds.), *Sociology of modern wars: Materials of a scientific seminar* (pp. 134–184). M.: Alpha-M. [=Сорокин 2004].

Spencer, H. (1876). Social types and constitutions. In H. Spencer, *The Principles of Sociology* (vol. 1, pp. 569–597). London: Williams and Norgate.

Ukraine: from war to peace and recovery. (2023). Analytical evaluations. Razumkov Center. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://razumkov.org.ua/images/2023/11/07/2023-ПАКТ-3-October-1.pdf>. [=Україна 2023].

Wartzman, R. (2017). *The End of Loyalty: The Rise and Fall of Good Jobs in America*. Public Affairs.

Received 29.10.2023

ОЛЕНА СИМОНЧУК

Соціальна структура українського суспільства під впливом повномасштабної війни: концептуальні та емпіричні пошуки

Дослідження присвячено з'ясуванню змін, які відбулися у соціально-груповій структурі українського суспільства впродовж півтора року повномасштабної війни. Задля реалізації цієї мети, по-перше, розглянуто досвід і концептуальні засади вивчення зв'язку війни та соціальної структури у західній і вітчизняній науці та запропоновано концепцію впливу тотальної війни на соціально-групову структуру суспільства, яке протистоїть зовнішній агресії. По-друге, з'ясовано низку передумов соціально-групової динаміки — як деструктивних (через які Україна швидко набула характерних рис соціальної структури воєнного стану), так і конструктивних (які сприяли відтворенню довоєнних соціальних позицій громадян та високій мірі стійкості соціального устрою загалом). По-третє, проаналізовано динаміку розподілу соціальних груп і класів кожні півроку війни на підставі як різноманітних даних з відкритих офіційних джерел, так і результатів соціологічних опитувань (в тому числі започаткованого співробітниками відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України проекту «Соціальна нерівність: моніторинг під час війни»). Доведено, що за півтора року великої війни серед економічно активного населення відбулися суттєві (і в об'єктивному, і в суб'єктивному вимірі) соціоструктурні зміни, проте не лінійні, а з певними флуктуаціями (швидко і суттєва трансформація у перші пів року і рух до поступового відновлення впродовж наступного року). Зокрема, істотно (втричі) збільшення двох груп (військовослужбовців і безробітних), які перебували за межами економічної діяльності та становили у вересні 2022-го майже третину, а через рік — чверть працездатного населення. Найпомітнішими змінами серед зайнятих були зменшення чисельності та переструктурування робітничого класу і класу власників, у тому числі олігархів. По-четверте, складено прогноз подальшої соціально-групової динаміки за сприятливого та несприятливого розвитку подій: як буде змінюватись питома вага і внутрішня структура основних класів і груп та її соціальний устрій країни в цілому.

Ключові слова: соціальна структура, соціальні групи, соціальні класи, класові ідентичності, війна, Україна.

OLENA SIMONCHUK

Social structure of Ukrainian society under the influence of full-scale war: conceptual and empirical research

This research is devoted to analyzing the changes that took place in the social-group structure of Ukrainian society during a year and a half of full-scale war. In order to realize this goal, firstly, the author considers the experience and conceptual foundations of the study of the relationship between war and social structure in Western and Ukrainian science and proposes a concept of the impact of total war on the social structure of a society that resists external aggression. Secondly, several preconditions of social-group dynamics were clarified — both destructive (due to which Ukraine quickly acquired characteristic features of the social structure during the martial law), and constructive (which contributed to the reproduction of pre-war social positions of citizens and a high degree of stability of the social system in general). Thirdly, the dynamics of the distribution of social groups and classes was analyzed every six months of the war based on various open official sources and the data of sociological surveys (in particular, the project “Social Inequality: Wartime Monitoring”, which was initiated by the researchers of the Department of Social Structures of the Institute of Sociology, NAS of Ukraine). The author proves that during the year and a half of the full-scale war, significant (both objective and subjective) socio-structural changes took place among the economically active population, though not linear ones, but with certain fluctuations (a rapid and significant transformation in the first six months and a movement towards gradual recovery over the next year). In particular, a significant (three-fold)

increase in two groups (members of the armed forces and the unemployed), which were outside economic activity and accounted for almost a third of the working-age population in September 2022, and a quarter — a year later. The most noticeable changes among the employed population were the reduction in the number and restructuring of the working class and the class of owners, including the oligarchs. Fourthly, the author makes a forecast of further social-group dynamics under favorable and unfavorable developments: how will the quantitative distribution and internal structure of the main classes and groups change, as well as the social structure of the country in general.

Keywords: social structure, social groups, social classes, class identities, war, Ukraine.